

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

SZERKESZTI
TOLNAI MÁRTON

32893

KOSÁRY DOMOKOS

AZ EURÓPAI
KIS ÁLLAMOK
FEJLŐDÉSI TÍPUSAI

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ

1986. ÁPRILIS 17.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MTAK

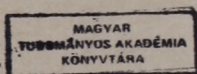

0 00003 68535 8

677657

A kiadványsorozatban a Magyar Tudományos Akadémia 1982. évi CXLII. Közgyűlése időpontjától megválasztott rendes és levelező tagok székfoglalói — önálló kötetben — látnak napvilágot.

A sorozat indításáról az Akadémia főtitkárának 22/1/1982. számú állásfoglalása rendelkezett.

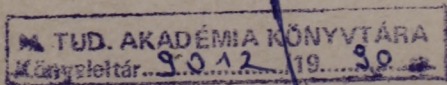
ISBN 963 05 5734 7

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

©Kosáry Domokos, 1990

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

TARTALOM

Bevezetés.	7
I. A kis államok újabb irodalma	8
II. Az európai államrendszer	20
III. Kis és nagy államok a politikai gondolkodásban	42
IV. Az első típus: pozitív tényezők	56
V. A második típus: változó tényezők.	64
VI. A harmadik típus: integráló tényezők	75
VII. Magyarország XIX. századi alternatívái	84
VIII. Nagy és kis állami koncepciók a Duna-tájon . . .	92

BEVEZETÉS

A történeti múlt a maga egészében kimeríthetetlen, és egyszerre, minden részletével együtt, be sem mutatható. A történész a maga szakmai eszközeivel mindig, már pusztán témaválasztásával is, valamilyen kérdésre válaszol. A rendelkezésre álló roppant anyagból azokat az információkat választja ki, hozza napvilágra és rendezzi — a módszertani szabályoknak megfelelően — összefüggéseik szerint, amelyek lehetőleg használhatóvá, megbízhatóvá teszik válaszát. Tehát a múlt elemeivel felel. A kérdéseket azonban, amelyekre válaszolni próbál, általában saját jelenkora teszi fel neki. S rendszerint az olyan, mind újabb kérdéseket, amelyek azelőtt alig, vagy egyáltalán nem vetődtek így fel, de most, mivel a változó világban, a jelen és a jövő jobb megértéséhez szükségesek, visszamenőleg is figyelmet keltenek. A jellemző példák egyikét a kis államok kérdésének alakulása nyújtja erre.

I. A KIS ÁLLAMOK ÚJABB IRODALMA

A kis államokat régebben, főleg a XIX. század második felében és a XX. század elején, sokan hajlamosak voltak valami letűnt világ ósdi, anakronisztikus maradványainak tekinteni, amelyeknek sem jövője, sem múltja nem lehet különösebben érdekes. Így azután a nemzetközi politika történetével foglalkozó, nagyobb munkák nem sok figyelmet szenteltek a kis államoknak. Kivéve legfeljebb akkor, ha ezek időnként a nagyhatalmak vitáinak, esetleg egyezkedéseinek, vagy éppen osztozkodásának lettek tárgyai. Nem is igen derült ki e munkákból az, hogy az adott nemzetközi rendszeren belül e kisebb politikai egységeknek is volt bizonyos szerepe, amely ugyan külön-külön, egyenként, lehetett szerény, de amelyet végül, mindent összevéve, valamenynyire a főszereplőknek is mindig számításba kellett venniök.

Az utóbbi időkben viszont, főleg a két világháború és a soknemzetiségű monarchiák, majd a nagy koloniális birodalmak felbomlása óta, a kis államok száma rohamosan megnőtt a nagyvilágban. Ez a folyamat fokozódó érdeklődést keltett nemzetközi szerepük s egyben történeti előzményeik iránt, és életre hívott egy külön kis irodalmat is. Ennek előhírnökeként az első világháborút követő változások hatására egymás után két svájci szerző: E. Sieber

(1920) és B. Cappis (1923) kezdte a kis állam eszméjének jelentkezését az előző századok politikai gondolkodásában felkutatni.¹ A két háború között a német Paul Herre (1937) próbálta elég részletesen azt kifejtteni, hogy az első világháború előtti nemzetközi politikában 14 európai kis állam — közük számítva Spanyolországot is — milyen szerepet vitt, mennyiben volt képes magának mozgási lehetőséget találni, illetve, hogy mennyiben korlátozták ebben a nagyhatalmak.² Bizonyos — ha nem is külpolitika-történeti — vonatkozásban e témába vágott a magyar Hajnal István tanulmánya is a kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről (1942), amely ugyan eredetileg egy, a kevésbé ismert nyelvű — dán, svéd, norvég, magyar — szakirodalmak megismertetését célzó, nemzetközi kezdeményezésből nőtt ki, de érdemben kitért az európai kis peremországok történeti fejlődésének bizonyos regionális sajátosságaira és az azokkal kapcsolatos kutatási teendőkre is.³ A második vi-

¹ Eduard Sieber, *Die Idee des Kleinstaates bei den Denkern des 18. Jahrhunderts in Frankreich und Deutschland*. Basel, 1920. Diss. Bernhard Cappis, *Die Idee der Kleinstaaten im Deutschland des 19. Jahrhunderts*. Basel, 1923, Diss.

² Paul Herre, *Die kleinen Staaten Europas und die Entstehung des Weltkrieges*. München 1937.

³ Hajnal István, *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről*. Századok 1942, 1—42, 133—165; = *Über die Arbeitsgemeinschaft der Geschichtsschreibung kleiner Nationen*. Archivum Europae Centro-Orientalis 1943, 1—82.

lágháború időszakában témánkról megjelent egyéb, inkább politikai jellegű irodalmat egyelőre mellőzve, itt talán elég az angol J. A. Marriott könyvét említenünk a kis állam és a federalizmus kérdéséről (1943), mivel ez történeti elemzésnek is bőven ad helyet.⁴ Míg akkoriban a federalizmus kérdése állt a figyelem előterében, a háború befejezése után különösen a nagyhatalmak és a kis államok viszonyának tényleges alakulása vonta magára a kutatók figyelmét, az új nemzetközi rendszeren belül, minden elvi egyenjogúságtól függetlenül, majd pedig a kis államok és az európai integrációs törekvések problematikája.⁵ Később azután az irodalom vizsgálódási köre kibővült — különösen gazdasági vonatkozásban —, miközben a kis államok száma egyre nőtt. 1952-ben földtekénk mintegy 80 államot hordozott,

⁴ J. A. Marriott, *Federalism and the Problem of the Small State*. London 1943.

⁵ J. M. Zapos, *Le problème des relations des petits Etats avec les grandes puissances*. Revue de droit international, vol. 23, 1945; Joseph Markus, *Grandes puissances — petites nations*. Genève, 1946. Laszlo Ledermann, *Considérations sur le petit Etat*. Neuchâtel, 1946; Georg Schwarzenberger, *Power Politics. A Study of International Society*. London 1951²; Erik Castren, *La position des grands et petits Etats dans la communauté internationale*. In: Festschrift W. Schätzel. Düsseldorf, 1960; Franz Aschinger, *Das europäische Integrationsproblem vom Blickpunkt der Kleinstaaten*; Schweizer Monatsblatt 40. Jg. 1960/61. Hans Christoph Binswanger, *Kleinstaat und übernationaler Zusammenschluss*. Wirtschaft und Recht 1964, Heft 1.

s ezeknek több mint fele együttesen is a világ népességének mindössze 8%-át tette ki. Húsz évvel később az államok száma már 145-re, legutóbb, 1985-ben pedig 171-re emelkedett. Ezek közül 90 kis államnak volt 6 milliónál, 44 miniállamnak pedig 1 milliónál kevesebb lakosa.

Így azután Magyarország, amely a maga 10,7 millió lakosával kétségkívül a kis államok közé sorolható, népesség tekintetében a világlistán az 55., Európában pedig a 13. helyet foglalja el. Vagyis a nagyvilágban 117, Európában pedig 19 nála kisebb állam található, ha ideszámítjuk Andorrától Luxemburgon át a Vatikánig a legkisebbeket is.

Nem meglepő tehát, hogy egyre többen — főleg közgazdászok és politológusok — kezdtek, próbálták elemezni azokat a problémákat, amelyek ebből a folyamatból adódtak. S egyúttal meghatározni a kis államok sajátos jellemzőit, magatartását, mozgásterét és korlátait abban az új nemzetközi rendszerben, amelynek ugyanakkor egyik fő vonása az lett, hogy a legnagyobb hatalmak ereje az olyan korábbi vezető, de immár az élvonalból hátraszorult államokét is messze túlhaladta, mint Franciaország vagy Anglia. Ebből az újabb irodalomból, amelyet itt természetesen nincs módunk a teljesség igényével felsorolni, említjük meg elsőnek S. Kuznets tanulmányát „a kis nemzetek gazdasági növekedéséről” (1963)⁶, amely az International Economic As-

sociation által „a nemzetek nagyságának gazdasági következményeiről” rendezett konferencia anyagában látott napvilágot. A továbbiak közül T. Fleiner (1966)⁷ és B. Benedict (1967)⁸ tanulmányai mellett emeljük ki D. Vital elég nagy visszhangot keltő könyvét „az államok egyenlőtlenségéről” (1967)⁹, R. L. Rothstein (1968), P. J. Lloyd (1968), R. O. Keohane (1969)¹⁰ írásait, valamint azt a gyűjteményes kötetet, amely több szerző tollából, a „kis államok a nemzetközi kapcsolatokban” címmel rendezett Nobel Symposium anyagát tartalmazta (1971).¹¹ Ezt követte a norvég

⁶ S. Kuznets, *Economic Growth of Small Nations*. In: E. Austin Robinson (ed.), *The Economic Consequences of the Size of Nations*. London, 1963, 14—32.

⁷ Thomas Fleiner, *Die Kleinstaaten in den Staatenverbindungen des zwanzigsten Jahrhunderts*. Zürich, 1966.

⁸ Burton Benedict (ed.), *Problems of Smaller Territories*. London, 1967.

⁹ David Vital, *The Inequality of States. A Study of the Small Power in International Relations*. Oxford, 1967.

¹⁰ Robert L. Rothstein, *Alliances and Small Powers*. New York 1968; Peter J. Lloyd, *International Trade Problems of Small Nations*, Durham, 1968; R. O. Keohane, „Lilliputians” Dilemmas: *Small States in International Politics*. In: *International Organizations* 1969, 291—311; uő, *The Survival of Small States: Studies in Small Power — Great Power Conflict*. *International Journal* 1969, 751—764.

¹¹ August Schou—Arno Olaf Brundtland (ed.), *Small States in International Relations*. Stockholm 1971; benne: Hilding Eek, *The Conception of Small States* (11—13); David Vital, *The Analysis of Small Power Politics* (15—27); Erling Bjøl, *The Small State in International Politics* (29—37); Ronald P. Barston, *The*

Trygve Mathisen munkája „a kis állam funkcióiról a nagyhatalmak stratégiájában”, történeti visszaütalásokkal is (1971)¹², egy tanulmánykötet R. P. Barston szerkesztésében különböző kis államok külpolitikájáról (1973)¹³, valamint M. Handel könyve „a gyenge államokról a nemzetközi rendszerben” (1973).¹⁴ Alkalomszerűen e munkák is visszatekintettek a múltra olykor, de valóban történeti jellegű tanulmánnyal eddig kevesebb szerző jelentkezett. Említsük meg ezek közül Anette Baker Fox könyvét néhány európai kis állam (Finnország, Norvégia, Spanyolország, Svédország, Törökország) magatartásáról a második világháború idején¹⁵, valamint magyar részről Ránki György tanulmányát a Duna-völgyi kis országok hely-

External Relations of Small States (39—56); Sean F. Lemass, *Small States in International Organizations* (115—126); Jacques Freymond, *How the Small Countries Can Contribute to Peace?* (177—185).

¹² Trygve Mathisen, *The Functions of Small States in the Strategies of Great Powers*. Oslo—Bergen 1971; J. Rappaport (és mások, ed.), *Small States and Territories. Status and Problems*. New York 1971.

¹³ R. P. Barston (ed.), *The Other Power. Studies in the Foreign Policies of Small States*. London 1973 (benne külön cikkek több kis állam, így Hollandia, Norvégia, Svájc politikájáról).

¹⁴ M. Handel, *Weak States in the International System*. London 1981.

¹⁵ Anette Baker Fox, *The Power of Small States. Diplomacy in World War II*. Chicago 1959. Utóbb egészen az I. világháborúig tekintett vissza uő, *The Small States in the International System, 1916—1969*. *International Journal* 1969, 751—764.

zetéről a nemzetközi gazdaság és politika rendszerében 1919 és 1945 között (1984).¹⁶

Számunkra természetesen, történeti szempontból, az ilyen, térben korlátozottabb, a mi földrészünk kis államait vizsgáló elemzések a leghasznosabbak. A nagyvilágban és annak különböző részein ugyanis olyan sokféle, anynyira eltérő méretű, szintű, jellegű és más fejlődési feltételek közt kialakult kis ország vagy éppen miniállam található, hogy ezek széles mezőnye, ha közelebbről nézzük, máris több alcsoportra oszlik, és az általános jellegű megközelítésre nemegyszer csak általánosságokkal válaszol. Igaz: egyes közgazdászok — hogy szélsőséges példát idézzünk — még bizonyos mai kis és nagyobb országok „preindusztriális” társadalmainak gazdasági viszonyait elemezve is készítettek olyan modelleket, amelyeket a gazdaságtörténészek olykor, bizonyos óvatossággal, Európa egykori, hagyományos, feudális kori gazdasági viszonyainak jobb megértéséhez is megpróbálnak hasznosítani.¹⁷

¹⁶ Ránki György, *Mozgástér és kényszerpálya. A Duna-völgyi kis országok a nemzetközi gazdaság és politika rendszerében, 1919—1945.* In: Lackó M. (szerk.). *A két háború közti Magyarországról.* Bp. 1984, = „Range” and „Constraint”. *The Small States of the Danube Basin and the International Political and Economic System, 1919—1945.* In: *Etudes historiques hongroises,* 1985. I. Bp. 255—273.

¹⁷ W. A. Lewis, *Theory of Economic Growth.* London 1955. Vö. Kosáry Domokos, *Modellalkotás és történettudomány.* Történelmi Szemle 1978, 148—149.

Nyilvánvaló azonban, hogy mi a legtöbb tanulságot az európai kis államok fejlődésének, és nem távoli földrészek, esetleg volt gyarmatok igen eltérő viszonyainak tanulmányozásából tudjuk meríteni. Így magunk is az európai kis államok fejlődésének főbb vonásait próbáltuk felvázolni legutóbb, az 1985-ben Stuttgartban tartott 16. Nemzetközi Történész Kongresszuson, amelyen feladatunk volt egy nemzetközi munkacsoport tagjainak közreműködésével, a kis államok XVIII—XIX. századi történeti kérdéseit elemezni.¹⁸ A munka nem zárult le ezzel, hanem a továbbiak során a Nemzetközi Kapcsolatok Történetének Bizottsága (Commission de l'histoire des relations internationales) keretében folytatódik,

¹⁸ D. Kosáry, *The Development Types of the Minor States in Europe, 1715—1919*. In: Les „Petits Etats” face aux changements culturels, politiques et économiques de 1750 à 1914. Sous la direction de D. Kosáry. Lausanne 1980, 3—14. A kötetben szereplő többi tanulmány: Lew Young-Ick (Korea), *The Contributions of Protestantism to Modern Korean Nationalism, 1884—1919* (15—24); H.-U. Jost (Svájc), *La culture politique du petit Etat dans l'ombre des grandes puissances* (25—32); D. Berindei—C. Bodea (Románia), *Modernisation politique et culturelle des petits Etats de l'Europe orientale jusqu'au Congrès de Berlin* (33—40); C. A. Tamse (Hollandia), *Belgium and the Netherlands. Small Countries in the 19th Century* (41—54); O. Jussila, (Finnország), *From Province to State: Finland and the Baltic Provinces (1721—1920). A Comparative Survey* (55—68); E. H. Balázs (Magyarország), *La Hongrie à la charnière des XVIII—XIXe siècles. Anatomie d'une crise de conscience* (69—77).

amely ugyanott részben szintén hasonló témákkal foglalkozott.¹⁹

Általános érvényű meghatározást persze arról, hogy pontosan mit kell kis államnak tekintenünk, valójában a fent idézett irodalom sem tudott nyújtani. A kézenfekvő kvantitatív ismérvek (terület, népesség, egy főre eső nemzeti össztermék, fegyveres erő, mérhető fejlettségi szint stb.) nem elegendők önmagukban. A terület messzemenően eltérő lehet. Svédország 8,3 millió lakossal tizennégyszer akkora, mint a 9,8 milliós Belgium. Ami pedig a népességet illeti: vajon „kis” államnak, Kuznets (1963) nyomán, csak a 10 millió alattiakat kell tekintenünk, vagy pedig, kevésbé fejlett országok esetében, a mércét 20-30 millióig is felvihetjük, mint Vital javasolja? Nem is szólva arról, hogy a népesség a történeti idővel együtt változik: minél messzebb megyünk a múltba vissza, rendszerint annál inkább csökkenni fog, és persze annál kevésbé lesz számszerűen mérhető. Gazdasági szempontból pedig roppant különbségek vannak a kis államok között. S mi

¹⁹ Az itt bemutatott (sokszorosított) dolgozatok közül: M. Bazzoli, *L'image de la grande et de la petite puissance entre XVIIe et XVIIIe siècles. Continuité et changement dans les critères d'appréciation* (1985); Wolf D. Gruner, *Die Rolle und Funktion von „Kleinstaaaten“ im internationalen System 1815—1914: die Bedeutung des Endes der deutschen Klein- und Mittelstaaten für die europäische Ordnung* (1985); Jost Dülffer, *Die kleinen Staaten auf den Haager Friedenskonferenzen von 1899 und 1907* (1985).

több, Európa történeti struktúráján belül az évszázadok során kis államokkal mind az áttolódo epicentrumok fejlettebb zónáiban, mind pedig a kevésbé fejlett peremzónákban egyaránt találkozunk. Vagyis a kis állam kategóriáját nem egy adott mértékű gazdasági szint határozza meg. Hozzátehetjük végül, hogy inkább csak viszonyítással, semmint abszolút mértékkel dolgozhatunk, hiszen egyetlen állam sem általában, önmagában véve, hanem rendszerint inkább más államokhoz s elsősorban saját környezetéhez képest „nagy” vagy „kicsiny”. Belgium kis állam, ha Franciaországhoz mérjük, de Luxemburnál jóval nagyobb. A Szovjetunió méreteihez képest pedig szinte elenyészőnek tünnek Magyarország, a nála valamivel nagyobb (15 milliós) Csehszlovákia, vagy akár a még nagyobb (37 milliós) Lengyelország egymás közti különbségei.

Az újabb irodalom e bizonytalanságok ellenére nagyjában egyetért abban, hogy a kis államoknak vannak sajátos közös, jellemző vonásai. Ilyen természetesen például az, hogy fizikai erejük szerényebb volta viszonylag gyengébbé teszi nemzetközi pozíójukat. Ilyen továbbá — e szerzők szerint —, hogy nemzetközi érdeklődésük és tájékozottságuk, ha igaz, regionálisan korlátozottabb. Gazdaságilag — szintkülönbségeik mellett is — hátrányaik közé tartozik, hogy természeti erőforrásaik köre szűkebb, belső piacuk korlátozottabb, aminek következtében termelésük sem

nagyon sokrétű, hanem erősen specializálódik bizonyos, előnyösebbnek ígérkező ágakra, struktúrájuk fokozottabb mértékben függ a külkereskedelemtől, és jobban ki van téve a nemzetközi konjunkturális ingadozások hatásainak. Valamivel kedvezőbb véleményekkel találkozunk a kis államok mozgékonyabb képességeiről arra, hogy jobban reagáljanak a feltételek változásaira és hogy reformokkal kísérletezzenek. Gyakran hangsúlyozza az irodalom belső kohéziójukat, azt az erős közösségi — nemzeti — érzést, amely a történelmi hagyományok produktuma. Végül pedig — még mindig az említett irodalom szerint — a kis államok lakóinak mentalitásában ennek ellenére ott él, a fejlettebbekében is, mind sebezhetőségük tudata, az identitásválságra való hajlam, mind pedig a buzgó igyekezet arra, hogy történelmi „érdemeik” hangsúlyozásával vagy — talán ügyesebben — az emberiségnek tett jeles szolgálatokkal valamiképpen külön igazolják létüket, azt, hogy fenn szeretnének maradni. Egyes szerzők mindemellett rámutatnak az élethez valóban ragaszkodó kis országok, vagy talán inkább kis nemzetek nemegyszer feltűnő szívósságára is. Mathisen idézett könyve szerint a történelem folyamán a kisebbek elég gyakran bizonyultak hosszabb életűnek, mint az a vezető szerep, amely olykor a nagyoknak jutott. A magyar történészeknek 1986-ban, Buda felszabadításának 300. évfordulóján, külön alkalmuk volt arra, hogy az

oszmán birodalom egykor félelmetesen fenyegető erejéről, majd pedig annak letűntéről elmélkedjenek. Az Egyesült Államok alkotmányának 200. évfordulója alkalmából, 1987-ben pedig, a gyors felemelkedés példajaként, annak felidézésére is, hogy akkoriban e nemrég függetlenné vált, egykori kolónia még félakkorra népességgel is alig rendelkezett, mint az egykorú Magyarország. Ugyancsak Mathisen utalt — másokkal együtt — végül arra is, hogy a kis államok szerepe sem volt mindig pozitív, és a nagyhatalmaké sem negatív —, valaminő hamis moralizálás helyett minden államot tényleges történeti funkciója alapján kell mérlegelnünk.

II. AZ EURÓPAI ÁLLAMRENDSZER

Ahhoz azonban, hogy a kis államok szerepét Európa történetében nagyobb távlatból megértsük, e főként a jelenkori viszonyokat tárgyaló irodalom ilyen vagy olyan megfigyelésin túlmenően valami olyan, másféle modellre van szükségünk, amely fejlődésükben, mozgásukban mutatja be a nemzetközi rendszer változásait és az államok életére kiható tényezőket. Konfliktusokat erősek és gyengébbek között, sőt „kis állami” magatartásra emlékeztető példákat is, már a középkorban bőven találunk. A kis állam kérdéséről azonban tulajdonképpen azóta beszélhetünk, hogy a XVI. század óta kialakultak az egymással versenyző, szuverén nagyhatalmak, és létrejött egy olyan európai „államrendszer”, amelyben a nagyok mellett valami hely jutott a kisebbeknek is.²⁰

A középkori pápák és császárok igénye arra, hogy valamiféle „univerzális”, egyetemes, lehetőleg mindent átfogó birodalmat teremtsenek, mindinkább letűnt. Az egymást követő abszolutista uralkodók mind a maguk külön államát igyekeztek új apparátus segítségével kiépíteni. Ez akkor is áll, ha tudjuk, hogy közelebbről nézve ez az állam rendszerint még

²⁰ Fr. A. von Heydte, *Die Geburtsstunde des souveränen Staates*. Regensburg 1952.

jóval utóbb, a XVIII. század elején is összetett jellegű volt, „olyan tartományok, territoriумok komplex halmaza, amelyek örökösödés, egyesség vagy katonai hódítás következtében kerültek össze”.²¹ Az új államok ugyanis már mindennek ellenére határozottabb körvonalakkal rendelkeztek, mint egykor elődeik, amelyek keretén belül feudális tartományurak viselkedtek nem egyszer úgy, mint önálló politikai egységek fejedelmei.

A főszerepet Európa államrendszerében persze a felemelkedő és egymással rivalizáló nagyhatalmak vitték. S utóbb, a XIX. századi történetírók figyelmét, legalábbis Ranke óta,²² elsősorban ezek kötötték le, amikor az újabkori nemzetközi politika alakulását próbálták megrajzolni. Az egykorú politikai gondolkodók műveiben is sokban azok a megfigyelések és elképzelések jutottak kifejezésre, amelyek e nagyhatalmi versengésből adódtak, közelebbről a spanyol Habsburg Birodalom és Franciaország hosszan tartó mérkőzéséből a XVI. század eleje óta. Az egyik oldalon a spanyol hatalmi koncepciót, amely a hagyományos, egyházi felfogást az abszolutista hatalmak Európájának új feltételeihez próbálta hozzáigazítani, Francisco de Vitoria (1486—1546) spanyol do-

²¹ Walter C. Dorn, *Competition for Empire, 1740—1763*. New York 1963, 19.

²² L. v. Ranke, *Die grossen Mächte*. Historisch-politische Zeitschrift II. 1873; és Sämtliche Werke XXIV.

minikánus teológus és jogász körvonalazta. A francia Jean Bodin (1530—1596) fogalmazta meg a szuverenitás elméletét, amelyet érvényesnek tekintett a nagyobb és kisebb államokra, illetve azok uralkodóira egyaránt.²³ S felbukkant nála már a hódító törekvésekkel szemben „biztonságot” nyújtó hatalmi „ellen-súly” gondolata is, amely azután, továbbfejlődve, a hatalmi egyensúly (Balance of Power, Équilibre politique) sokat emlegetett elveként, oly nagy szerephez jutott a továbbiak során. Bizonyos változás ugyanis az államok külső, nemzetközi kapcsolataiban is bekövetkezett. Az új államrendszer kiépülésével együtt — érthető módon — az az elképzelés is megerősödött, hogy szükség van az államok közti viszony jogi szabályozására és egyben a hatalmi versengés bizonyos korlátok közt tartására. A legjelentősebb elméleti kezdeményezés e téren a holland származású jogász és diplomata Huig van Groot, vagy máig ismertebb, latin nevén Hugo Grotius (1583—1645) műve volt „a háború és béke jogáról” (1625).²⁴ Azt a gondolatot, hogy ezek az államok, rivalitásaik ellenére, mind valamiféle nagyobb közösség-

²³ „Un petit Roy est autant souverain que le plus grand monarque du monde.” Jean Bodin, *Les six livres de la République*. 1576. L. I., chap II.

²⁴ H. Grotius, *De jure belli et pacis*. 1625. Előzményeire: C. Kaltenborn, *Die Vorläufer des Hugo Grotius auf dem Gebiete des Jus naturae et gentium, sowie der Politik im Reformationszeitalter*. Leipzig 1848.

nek a tagjai, Grotius az emberi társadalmak természetes adottságaiból vezette le. Szemben Francisco Suarez (1548—1617) spanyol jezsuitával, aki ezt isteni rendelésből eredeztette. Grotius e téren közelebb állt az olasz protestánsból lett oxfordi jogtanár Alberico Gentili (1552—1608) államelméleti iskolájához. Sőt, a béke biztosítása érdekében, egy közös, nemzetközi döntőbírótság felállításának olykor — így Guillaume Aubert (1559) és Emeric Crucé (1623) művében — már előzőleg megpendített gondolatát is felvetette. Közben persze, tudjuk, dúlt a Harmincéves háború. S hogy a hatalmaktól vad, „természetes” állapotukban nem sok jó várható, az utóbb, Hobbes művéből (Leviathan, 1651) is kitűnt. Az is megfigyelhető, hogy a nagyobb, közös érdeket általában inkább az a fél szerette emlegetni, amely kevésbé érezte biztosnak helyzetét. Francia oldalról Henri de Rohan herceg (1579—1638) politikus és hadvezér fejtette ki, hogy „minden más államnak” is a két nagy monarchia — a spanyol és a francia — egyensúlyban tartása az érdeke.²⁵ Pár évtized múlva viszont, amikor XIV. Lajos terjeszkedő politikája került fölénybe, már a Habsburg diplomáciai szolgálatban álló François Paul Lisola báró (1603—1675) hivatkozott a francia vezetésű „univerzális monarchia” fenyegetésével szem-

²⁵ Mémoires. Paris 1638.

ben az egyensúly közös, nemzetközi érdekére.²⁶

A XVII. század végétől vált jelentősebbé az az elméleti irodalom, amely speciálisan az államrendszer struktúrájának, működésének, a nemzetközi kapcsolatok alakulásának elemzésével foglalkozott. Jellemzői közé tartozott, hogy behatóbban igyekezett kidolgozni az államok erőviszonyainak felmérésére alkalmas módszereket. Továbbá az is, hogy a korábbi kísérleteknél határozottabban próbált felvázolni olyan elképzeléseket, megoldásokat, amelyek — ilyen vagy olyan irányban — az államrendszer békés, vagy legalábbis rendezettebb működését voltak — vagy lettek volna — hivatva biztosítani. A sort azzal a munkával kell kezdenünk, amelyet a német Samuel Pufendorf (1632—1694), a természetjog elveinek nagy hatású kidolgozója²⁷ szentelt külön az európai államrendszer vizsgálatának.²⁸ Pufendorf főleg az általa fontosabbnak ítélt államok: Spanyolország, Portugália, Anglia, Franciaország, Németalföld, Svájc, a Német-

²⁶ Bouclier d'Etat et de Justice contre le dessein de la monarchie universelle. 1667.

²⁷ De jure naturae et gentium. Lund 1672.

²⁸ Einleitung zu den vornehmsten Reichen und Staaten, so itziger Zeit in Europa sich befinden. Frankfurt 1682. Franciául: Leiden 1710. A vele foglalkozó irodalomból: L. Krieger, *The Politics of Discretion. Pufendorf and the Acceptance of Natural Law*. Chicago—London 1965; P. Laurent, *Pufendorf et la loi naturelle*. Paris 1982; M. Bazzoli, im (1985).

római Birodalom, Dánia, Svédország, Lengyelország és végül — protestáns kritikával — a „pápai monarchia” múltját, jelenét, természeti adottságait, lakóinak számát, szokásait, gazdasági erőforrásait, politikai rendszerét, katonai potenciálját igyekezett sokoldalúan jellemezni. A felmérés során figyelembe vette, hogy egy-egy állam ereje miként viszonylik másokéhoz, elsősorban természetesen a szomszédokéhoz. Különbséget tett a — részben tartós, részben változó — valódi érdekek és a képzelt érdekek között, mely utóbbiak közé sorolta az „egyetemes monarchia” veszélyes elképzelését. Kifejtette, hogy az adott viszonyok között Franciaországnak nincs oka hatalmi pozícióját féltenie, hiszen minden, ellene irányuló koalíciónak útjába állna az érdekek sokfélesége, a német államok pedig széttagoltak; így tehát a francia hatalomnak a status quo — és vele a meglévő kis államok — fenntartása az érdeke. Pufendorf azonban az államrendszer dinamikájából adódó változások jelentkezését is érzékelt: Spanyolország hanyatlását, Anglia élre emelkedését, Oroszország erősödését.

Az államrendszer működésének esetleges szabályozását illetően azonban a felvilágosodás korához érve szétágaznak a vélemények. Az egyik oldalon a hatalmi egyensúly továbbfejlesztésének módjait elemezték. A másikon viszont, ettől eltérően, sőt ezt elutasítva, különböző általános, nemzetközi béketerveket

próbálták kidolgozni. Ezek szerzői is az államok „természeti”, vad állapotának veszélyeiből indultak ki, és ezek féken tartását próbálták elérni. Úgy látták azonban, hogy e cél szempontjából a hatalmi egyensúly mechanizmusa reménytelenül hatástalan, hiszen nem tudta — és nem tudja — megakadályozni a nagy európai fegyveres konfliktusok kiéleződését és újabbak fenyegetését. Ezért más, hatékonyabb, gyökeresebb megoldásként valamilyen nemzetközi federáció, illetve, annak élén, központi képviseleti szerv létrehozását javasolták. Ebben szerepet vitt a XVII. században sikerrel felemelkedő holland „egyesült tartományok”, és részben a svájci kantonok példája is.²⁹ Leibniz (1646—1716), amikor — egyebek között — a nemzetközi szerződések és más dokumentumok összegyűjtésével foglalkozott,³⁰ tulajdonképpen — Grotius gondolatát felújítva — szintén azokat a közös alapelveket próbálta körvonalazni, amelyeknek az egyes államok mind alárendelhetnék magukat. Az első ilyen új béketerv azonban az angol quaker vezető William Penn (1644—1718) tollából származott, aki, Amerikába költözve, Pennsylvania alapítója és névadója, utóbb mintául szolgáló alkotmányának létrehozója lett. Penn

²⁹ M. S. Anderson, *Europe in the Eighteenth Century, 1713—1783*. London 1977², 211—214.

³⁰ Gottfried Wilhelm Leibniz, *Codex Juris Gentium Diplomaticus, 1693*. — Mantissa Codicis, 1700.

közös európai parlament felállítását javasolta.³¹ Egy másik angol quaker, John Bellers pedig pár év múlva „egy európai állam” szükségességét próbálta indokolni.³² Közben persze már hosszú évek óta folyt, sőt végső szakaszába lépett az újabb nagy európai konflagráció, a spanyol örökösödési háború. Ekkoriban, amikor Franciaország alig tudta pozícióját a fenyegető bajoktól megmenteni, fogalmazta meg híressé vált béketervét³³ Abbé de Saint-Pierre, aki valamivel utóbb az utrechti békekonferencia egyik francia delegátusának titkára lett. A terv, amely utóbb annyira megnyerte Rousseau tetszését is, elutasította a hatalmi egyensúly elvét, és helyette egy olyan hatékony nemzetközi, központi szervezet felállítását javasolta, amely képes az agresszív uralkodók és államuk törekvéseinek útjába állni és garantálni mindenki jogait, békéjét és biztonságát. Ez persze azt feltételezte, hogy az egyének társadalmi szerződése gondolatának megfelelően, jogaik egy részéről a különböző államok is lemondjanak egy olyan nemzetfölötti,

³¹ Essay towards the Present and Future Peace of Europe, 1694.

³² Some Reasons for an European State. London 1710.

³³ C. I. Castel de Saint-Pierre, *Projet de paix perpétuelle*. Cologne 1712. Négy további kiadása volt 1729-ig. Angolul: London 1739. Rousseau utóbb kiegészítve ismét közzétette: *Paix perpétuelle*. Amsterdam 1761. Új kiadása: Simone Goyard-Fabre (p. p.), *Abbé de Saint-Pierre. Projet pour rendre la paix perpétuelle en Europe*. Paris 1981.

központi hatalmi szervezet javára, amely felet-
te áll mindegyiküknek. E tervek gyengesége, a
fennálló viszonyok között, nemcsak kissé utó-
pisztikus jellegükben állt, hanem abban is,
hogy általában mind az adott helyzetből kiin-
dulva a status quo fenntartására irányultak, az
adott szereplőkkel, az adott határok között,
mintegy feltételezve azt, hogy Európa ezentúl
most már állandóan így marad. Védelmet kí-
vántak biztosítani a már — vagy még — létező
kis államoknak arra, hogy fennmaradjanak,
de nem lehetőséget más, további újaknak arra,
hogy megszülessenek. Vagyis nem vették figye-
lembe az államrendszer dinamikáját, belső vál-
tozásait, tehát azt a tényt, hogy az európai
államok erőviszonyai állandóan módosultak
és módosulnak.

Így, legalábbis egyelőre, maradt a másik
irányzat, amely a hatalmi egyensúly elvének
alkalmazásában, a fenyegetően túl erőssé nőtt
hatalom elleni összefogásban próbálta felfe-
dezni a változásokból adódó veszélyek kivédé-
sének eszközét. Azzal, hogy ezt az eszközt fő-
leg az angol politika alkalmazta, hagyományo-
san, az egykorúak is tisztában voltak. Jona-
than Swift (1667—1745), a Gulliver szerzője,
még ki is gúnyolta, hogyan igyekszik John Bull
szomszédai közt a békét fenntartani: amelyik
túl nagyra hízik, azt sovány koszttal, érvágás-
sal, drasztikus orvosszerekkel lefogyasztja és
elgyengíti. Mindenesetre e mechanizmus mű-
ködtetésének lehetőségeivel és módszereivel

egyre több s egyre behatóbb elemzés foglalkozott a XVIII. század folyamán. A kiindulás itt is az volt, hogy — mint egyikük, Kahle, 1744-ben írta — eredeti, „természeti állapotában” mindegyik állam a többinek mind ellenfele.³⁴ De bizonyos változások mégis csak végbementek. A múltra visszatekintve Emmerich de Vattel, nemzetközi jogi munkájában (1758)³⁵ éppen e változásokra, az államrendszer kialakulására emlékeztette olvasóit. Kifejtette, hogy ez a „modern” Európa (e szóval), eltérően a régitől, már „politikai rendszert alkot”, vagyis olyan „testet”, amelyben minden összekapcsolódik. Ez már nem az „elszigetelt daraboknak az a zavaros halmaza”, mint valaha, hanem „egy fajta respublika”, amelynek „független, de a közös érdek által mégis egybekapcsolt tagjai összefognak a rend és szabadság fenntartása céljából”. Olyan együttes, amelyet a hatalmi egyensúly elvének alkalmazásával tartanak működésben, nehogy bármelyik hatalom, túlerőre jutva, diktálni tudjon a többinek.³⁶ Természetesen ennek az irányzatnak

³⁴ L. M. Kahle, *La Balance de l'Europe considérée comme la règle de la paix et de la guerre*. Berlin—Göttingen 1744.

³⁵ *Le Droit des Gens*. Leiden 1758.

³⁶ A hatalmi egyensúly elvének jelentkezésére: L. Donna-dieu, *La théorie de l'équilibre*. Etude d'histoire diplomatique et de droit international. Paris 1900; E. Kaeber, *Die Idee des europäischen Gleichgewichts in der publizistischen Literatur vom 16. bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts*. Berlin 1907; C. Morandi, *Il concetto della politica di equilibrio nell'Europa moderna*. Archi-

sem nehéz kimutatni a gyenge pontjait. Így nem utolsósorban azt, hogy egy-egy hatalom „túlerejét” nehéz időben felmérni, és mire a többi állam, annyi más, ellentétes érdek között, esetleg hajlandó vagy rákényszerül arra, hogy ellene összefogjon, addigra már aligha kerülhető el a háború. Nem szólva arról, hogy a gyengébbek rendszerint hajlamosabbak az erősebbhez való alkalmazkodásban, semmint a vele szembefordulásban keresni biztonságot. Az egykorú szerzők figyelmét különösen az a probléma foglalkoztatta, hogy miként, milyen szempontok szerint lehet az államok valódi erejét felmérni és egymással összevetni — mondjuk például Anglia gazdagságát és hajóhadát Oroszország területével és népességével. Az ismérvek körüli vitát használta fel az ismert német kamentalista, J. H. G. von Justi (1702—1771) arra, hogy az európai egyensúly „agyrémét” elutasítsa. Szerinte ugyanis egy-

vo Storico Italiano 1940/1. 3—19; G. Zeller, *Le principe de l'équilibre dans la politique internationale avant 1789*. Revue historique 216, 1956, 25—37; G. Quazza, *La politica dell' equilibrio nel secolo XVIII*. In: Nuove questioni di storia moderna. II. Milano 1963, 1181—1215; H. Butterfield, *The Balance of Power*. In: M. Wight—H. Butterfield (ed.), *Diplomatic Investigations. Essays in the Theory of International Politics*. London 1966, 132—148; M. Wight, *The Balance of Power*. Uo. 149—175; M. S. Anderson, *Eighteenth-Century Theories of the Balance of Power* In: R. Hatton—M. S. Anderson (ed.) *Studies in Diplomatic History. Essays in Memory of David Bayne Horn*. London 1970, 183—198; M. S. Anderson, im. (1977).

egy állam erősödését főleg kormányzatának hatékonysága mozdítja elő. Amiből azután arra a következtetésre jut, hogy ha valamelyik állam erejének növekedését korlátozni akarnák, akkor éppen a pozitív belső reformok megakadályozása céljából kellene ügyeibe kívülről beavatkozniok.³⁷ A nemzetközi politikával foglalkozó irodalom azonban inkább Pufendorf hagyományain haladt tovább, s igyekezett továbbfejleszteni a hatalmak osztályozásának szempontjait és felmérésüknek módszereit. Így Johann F. von Bielfeld „Európa általános rendszerén” belül négy fő kategóriába sorolta az államokat viszonylagos, illetve valódi hatalmuk mértéke szerint.³⁸ Dániát vagy Hollandiát a harmadik kategóriába osztotta, és csak a náluk gyengébb Svájcot és — méreteitől függetlenül — Lengyelországot, valamint az olasz és német államok némelyikét minősítette olyan, a negyedik kategóriába tartozó, „kis” államoknak, amelyek — szerinte — már nem a semlegességben, hanem valamilyen hatalmasabb támasz keresésében találják meg biztonságukat. A század utolsó évtizedeiben, még a francia forradalom előtt, főleg angol részről merültek fel ismét olyan általános béketervek, mint az angol radikális Richard

³⁷ Johann Heinrich Gottlob von Justi, *Die Chimäre des Gleichgewichts von Europa*. Altona 1758.

³⁸ Johann F. von Bielfeld, *Institutions politiques*. La Haye 1760—1762.

Price javaslata (1776) egy olyan nemzetközi senatus felállítására, amelyben minden európai állam képviselve volna, és amelynek módjában állna viták esetén közbelépni, vagy Thomas Pownall — az újvilági angol kolóniák egyik volt főtisztviselője — „emlékirata” (1780) egy ugyancsak nemzetközi Kereskedelmi Tanács létrehozása s egyben a szabad kereskedelem biztosítása meg a béke jobb megőrzése érdekében.³⁹ A forradalom előestéjén tette közzé Jeremy Bentham (1748—1832), az utilitarizmus megalapítója, a „nemzetközi jog elveiről” írt munkáját, amelynek egyik fejezete megint az örök béke problémáját vetette fel, javasolva a haderők korlátozását, a gyarmatok felszabadítását és nemzetközi döntőbíró-ság felállítását.⁴⁰ Pár év múlva, 1795-ben pedig Kant újította fel és fejlesztette tovább Penn és Saint-Pierre egykori eszméit egy közös, nemzetközi szervezetről az „örök békéről” írt ne-

³⁹ Thomas Pownall, *A Memorial Most Humbly Addressed to the Sovereigns of Europe on the Present State of Affairs between the Old and New World*. London 1780. — Az előző szerzőre: Henri Laboucheix, *Richard Price, théoricien de la Révolution américaine*. . . Paris 1970. Jack Fruchtman Jr., *The Apocalyptic Politics of Richard Price and Joseph Priestley. A Study in Late Eighteenth-Century English Republican Millennialism*. Philadelphia 1983.

⁴⁰ Jeremy Bentham, *Principles of International Law*. (1789); Leslie Stephen, *The English Utilitarians*. London 1900; H. J. Laski, *Political Thought in England from Locke to Bentham*. London 1970.

vezetes írásában,⁴¹ amelynek egyik pontja ki-
mondta, hogy „egyetlen önálló léttel bíró álla-
mot sem szabad, legyen bár nagy vagy kicsiny,
egy másik államnak bekebeleznie”. A porosz
és a napóleoni hódítások között, a francia
háborúk és Lengyelország felosztása időszaká-
ban ez nyilván elvi követelménynek, morális
óvásnak, kiút keresésének, és nem az adott
nemzetközi realitások megfogalmazásának
volt tekinthető.

Az európai államrendszer zavartalan műkö-
dését láthatólag az egyensúlyi elv segítségével
sem tudták mindig biztosítani. Az út főbb állo-
másait jelezték azok a békeszerződések, ame-
lyek az időről-időre ismétlődő, nagy háborús
konfliktusok után próbáltak Európában vala-
mi új rendet teremteni. Ezek az újjárendezések
persze lehetőség szerint úgy igyekeztek az
„egyensúlyt” helyreállítani, ahogy az az éppen
győztesként felülkerekedő fél érdekeinek meg-
felelt. Így történt ez például 1648, 1715, 1763

⁴¹ Emmanuel Kant, *Vom ewigen Frieden*. 1795. Újabb fran-
cia fordítása Joël Lefebvre bevezetésével: *Pour la perpé-
tuelle. Projet philosophique. Avec un choix de textes sur la paix
et la guerre d'Erasmus à Freud*. Lyon 1985. A béketervek elemzé-
sére: G. P. Gooch, *Studies in Diplomacy and Statecraft*. London
1942, 309; K. von Raumer, *Ewiger Friede*. Freiburg—München
1933; M. S. Anderson, im. (1977), 215; Johann Peter Friedrich
Ancillon porosz államférfi (egy menekült francia hugenotta csa-
lád leszármazottja) a napóleoni háborúk idején azt fejtegette,
hogy a hatalommal való visszaélés hajlamát minden államról
feltehetjük: *Tableau des révolutions du système politique de
l'Europe*. I. Berlin 1803, 32.

vagy 1815 esetében egyaránt. A Harmincéves háború után, 1648-ban, a westfáliai béke Franciaország és szövetségesei, így Svédország „biztonságát” igyekezett megszilárdítani az alulmaradt spanyol és osztrák Habsburg hatalom, közelebbről a Német-római Császárság rovására. A következő alkalommal, 1715-ben, a spanyol örökösödési háború után, éppen ellenkezőleg, inkább Franciaország került gyengébb pozícióba: elvesztette addigi domináns szerepét, s az új rendezés főleg Anglia, illetve annak gyengébb partnerei, így a Habsburg Monarchia érdekeit tartotta szem előtt. 1763-ban, a hétéves háborút követő párizsi és hubertusburgi békék ismét Anglia pozícióját szilárdították meg riválisával, Franciaországgal szemben, az utóbbitól megszerzett újvilági kolóniák birtokában is, de Ausztriával szemben immár Poroszországot támogatták. 1815-ben pedig a bécsi kongresszus, Anglia és szövetségesei, Oroszország, a Habsburg Monarchia és Poroszország érdekeinek megfelelően Európát úgy rendezte újjá, hogy Franciaországot minden új forradalmi vagy napóleoni hódító kalandtól visszatartsa.

Itt természetesen nem szándékunk a főbb egykorú vélemények ismertetése után a nemzetközi politika tényleges eseménytörténetét is elmondani.⁴² Ez bennünket most inkább csak

⁴² Az idevágó általános irodalomból: Emile Bourgeois, *Histoire diplomatique de l'Europe*. I. Paris 1901; W. Platzhoff, *Ge-*

annyiban érdekel, hogy ezek az európai rendezések, pontosabban az éppen irányító nagyhatalmak sorra mind bizonyos kis államokat is felhasználtak arra, hogy egyes nagyobb országok közé, ütközőül, kisebbeket állítsanak, illetve, főleg, hogy az éppen alulmaradt ellenfél netán újjáéledő terjeszkedési ambícióinak útjába belőlük is sorompót, gátat emeljenek. Így lettek az ilyen kis államok a mindenkori új rendszer szerényebb, járulékos elemei. Így kellett például 1648-ban a vesztes Habsburgoknak a svájci kantonok függetlenségét elismerniük, úgyszintén Németalföldét is, amelynek hosszú küzdelem után sikerült a spanyol Habsburg-uralmat leráznia, sőt mindinkább tengeri és gyarmati hatalommá nőnie. Ami azt is jelentette, hogy az 1648-i „traité régulatif” egyazon rendszeren belül szabályozta az öt nagyhatalom és egy sor kis állam viszonyát,

schichte des europäischen Staatensystems von 1559 bis 1660. Berlin—München 1928; M. Immich, *Geschichte des europäischen Staatensystem von 1660 bis 1789.* Berlin—München 1905. (Mindkettő a Below-Meinecke Handbuch-sorozatban); G. Zeller, *Les temps modernes. I—II.* Paris 1953—1955. (A P. Renouvin által szerkesztett *Histoire des relations internationales* c. sorozatban); Th. Ruyssen, *Les sources doctrinales de l'internationalisme. II. De la Paix de Westphalie à la Révolution française.* Paris 1958. Az angol egyensúlyi politikára: A. W. Ward—G. P. Gooch (ed.), *The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783—1919.* I—III. 1922—1923; D. McKay—H. M. Scott, *The Rise of the Great Powers, 1648—1815.* London 1983. Magyar részről néhány megfigyelés: Wertheimer Ede, *Békekongresszusok.* Bp. 1928.

együttélését, amelyben persze a kisebbeknek alárendelt szerep jutott. Egy újabb fordulat után, 1715-ben, e két kisebb ország és néhány itáliai állam ezúttal Franciaország ellenében kapott hasonló szerepet, bár Németalföld déli része egy időre a Habsburg Monarchia távoli tartománya lett. A Rajna torkolatvidéke Franciaország terjeszkedése ellen, esetleg angol hídfőként is, mindenesetre biztosítva volt. A napóleoni háborúk után, 1815-ben pedig még határozottabban igyekeztek a győztesek Franciaországgal szemben a stratégiai gátrendszert kiépíteni. A nagyhatalmak elismerték Svájc függetlenségét és területi integritását. Megszilárdították továbbá Németalföld pozícióját, a déli rész hozzácsatolásával is. Majd pedig, miután ez az utóbbi 1830-ban attól mégis elszakadt, 1839-ben végül ennek az új kis államnak, Belgiumnak függetlenségét is a nagyhatalmak garanciája alá helyezték. A gát szerepét ugyanis a kettévált állam így is be tudta tölteni. Anglia számára az volt a fontos, hogy Franciaország Belgiumot ne tudja magához csatolni.

Mindezek az európai rendezések több-kevesebb módosítással Itáliában és Németországban is fenntartották a kis államok rendszerét. A westfáliai béke 1648-ban oly mértékben fokozta a tehetetlenné vált Német-római Birodalom belső politikai szétagoltságát, hogy a német kis államoknak joguk lett a császár hozzájárulása nélkül szövetséget kötni külső hatal-

makkal is.⁴³ Franciaországnak ebből következő befolyását a Rajna-vidéki német államokra viszont a következő rendezés során, 1715-ben már felszámolták. Egy évszázaddal utóbb, 1815-ben, a német Bund, vagyis a redukáltan is még mindig elég jelentős számban található német államok meglehetősen laza szövetsége a Habsburg-hatalom ellenőrzése alá került, néhány itáliai kis állammal együtt. A helyzet itt csak utóbb, akkor módosult, amikor a vezető nagyhatalmak, miután együttműködésük meglazult, eltérő politikájukkal egymás befolyását ellensúlyozni, neutralizálni kezdték, és megkönnyítették, hogy az erősödő nacionalizmusoknak itt, az olasz és a német esetben integráló ereje végül, a XIX. század második felében érvényesülni tudjon.

A különböző nemzetközi rendezések során tehát a nagyhatalmak bizonyos kis államok létezését elfogadhatónak, sőt szükségesnek tartották. Elsősorban azokét, amelyeket a nagyok bizonyos feladat elvégzésére kívántak felhasználni. Az ilyen kis államoknak, megfelelő korlátok között, némi védelmet is nyújtottak. De persze saját érdekeik és döntésük szerint jártak el így. A valóságban ugyanis ezek a kis államok is nagymértékben függtek a nagyhatalmi politikától. Amikor a Bécsi Kongresszus, ahol a kisebb államok képviselői inkább csak a dekoráció szerepét vitték, 1815-ben különb-

⁴³ E. Bourgeois, *im.* (1906) I. 140.

séget tett „általános” és „korlátozott” érdekű államok között, csak viszonylag udvarias formulával jelölt egy részben már hagyományosá vált gyakorlatot. A kis államok alárendelt voltának mértéke és jellege azonban bizonyos fokig mégis módosult 1815 új nemzetközi rendszerében, legalábbis amíg az változatlanul fennmaradt. Előzőleg még — szokás szerint — a hatalmi egyensúly elvére hivatkoztak az egymással szembenálló felek. Napóleon óhajára Hauterive gróf (1754—1830) a francia politika igazolása céljából azt bizonygatta, hogy az egyensúlyt elsősorban Anglia hatalmának növekedése veszélyezteti, és vele szemben kell egy új szövetségi rendszert létrehozni. Az ellenérveket, az egyensúlyt felborító francia hatalmi ambíciókról, vele szemben egy osztrák szolgálatba állt porosz diplomata, Metternich bizalmasa, Friedrich von Gentz (1764—1832) fejtette ki. Gentz külön könyvet szentelt az egyensúly kérdésének,⁴⁴ amely szerinte nem-

⁴⁴ Friedrich von Gentz, *Fragmente aus der neuesten Geschichte des politischen Gleichgewichts in Europa*. 1806. (Egyidejű angol kiadásban is.) Vö. A. Robinet de Cléry, *Un diplomate d'il y a cent ans: Frédéric de Gentz*. Lausanne 1917. Jellemző, hogy német részről az 1. világháború után Angliával szemben visszamenőleg Hauterive védelmére kelt Otto Brandt, *Politisches Gleichgewicht und Völkerbund im Zeitalter Napoleons*. Preussische Jahrbücher 1919. Viszont H. O. Meissner, *Vom europäischen Gleichgewicht* (uo. 1919) azt fejtegette, hogy Anglia érdekei többször egybeestek más európai országok közös érdekeivel, kivéve természetesen azt az államot, amely a többit fenyegette.

csak annak eszköze, hogy egyik hatalom se tudja veszélyeztetni a többit, hanem — ezen túlmenően — megalapozója egy olyan új nemzetközi rendszernek is, amely képes az államokat — a nagyobbakat és a kisebbeket egyaránt — a nemzetközi jog megsértői ellen megvédeni. Végső fokon ugyanis valamiféle „általános ligára” lenne szükség. A fent említett kétféle elképzelés tehát, az egyensúlyról, illetve az általános békerendszerről, nála így most találkozott. De sajátos formák között. Formailag persze sok állam volt képviselve a bécsi kongresszuson is, amelyen Gentz a titkár funkcióját töltötte be. Ténylegesen azonban a dolgokat a négy győztes hatalom: Anglia, Ausztria, Oroszország és Poroszország döntötte el, és csak másodrendű kérdéseket beszélt meg néhányan a többiek közül, ha éppen úgy látta jónak. Az 1815 novemberében Párizsban szerződésileg is létrejött négyhatalmi rendszer, amely, Franciaország bevételeivel, nemsokára átalakult öthatalmivá, valóban újszerű volt annyiban, hogy nemzetközi szervezeti formákat talált a megnőtt befolyással rendelkező, vezető államok együttműködéséhez, hegemoniájának gyakorlásához. Ezt jelezték az egymás követő európai kongresszusok (Aachen, 1818; Troppau és Laibach, 1820—1821; Verona, 1822), valamint a közös elhatározás alapján végrehajtott katonai intervenciók Itáliában és Spanyolországban. Ez a konzervatív nagyhatalmi együttműködés ugyanis főleg a

forradalmi és liberális mozgalmak megakadályozására, elfojtására irányult.⁴⁵ A kis államok mindebbe egyáltalán nem szólhattak bele. Frigyes württembergi herceget, amikor emiatt megpróbált fellépni, Metternich egyszerűen leintette és a diplomáciai viszony megszakításával fenyegette meg. Gentz, aki korábban, Napóleonnal szemben, még a hatalmi egyensúly elvére hivatkozott, most, 1818 körül, úgy jellemezte Európa új rendszerét, mint olyan újszerű „általános uniót”, amely végre a három évszázadon át alkalmazott és annyi bajjal, veszéllyel járó egyensúlyi elv helyébe léphetett. Az együttes az öt vezető hatalom közös irányítása alatt működik. Ezek döntéseinek a másod-, harmad- és negyedrendű államok hallgatólag alárendelik magukat. Így aztán Európa egyetlen nagy „politikai családot” alkot, egy „maga alkotta legfelsőbb döntőbíró” égisze alatt.⁴⁶ A fő probléma persze — Gentz

⁴⁵ Az 1815 államrendszerének és a vele foglalkozó irodalomnak értékelésére: Kosáry Domokos, *1815 történetirodalmának kritikájához*. Századok 1966, 371—399. A kis államok mozgásterének átmenetileg még erősebb korlátozása miatt gondolja az újabb szerzők egy része, hogy itt kezdődött a nagyhatalmak és kis államok határozott megkülönböztetése (Sannes, 1971), illetve a „kis állami magatartás” kialakulása (Rothstein, 1968).

⁴⁶ Európa politikai rendszeréről 1818 körül írt jellemzése kiadva: *Dépêches inédites du Chevalier de Gentz aux hospodars de Valachie. I.* Paris 1876, 354—379. Angol fordításban: Mack Walker (ed.), *Metternich's Europe, 1813—1848*. New York 1968, 71—84.

szerint is — az volt, hogy vajon meddig lehet a vezető nagyhatalmak eltérő érdekeinek ezt a „harmóniáját” s egyben ezt a „föderációt” fenntartani. Valóban nem lehetett sokáig. Ez az európai „concert” ugyanis, ahogy nevezték, már az 1820-as évek elejétől kezdve, Anglia kiválásával, szétlazult, és végül csak Ausztria, Oroszország és Poroszország folytatta, a maga körében, konzervatív hagyományait. Így azután ismét szóhoz juthattak — legalábbis bizonyos zónákban — új törekvések, helyenként — így Görögország esetében — kis államok részéről is.

III. KIS ÉS NAGY ÁLLAMOK A POLITIKAI GONDOLKODÁSBAN

A kis államok változó megítéléséről olykor már az államrendszer problémáinak elemzése során is elkerülhetetlenül szó esett. Érdeemes azonban ezt közelebbről is megtekintenünk. Általában persze inkább a nagyhatalmi koncepció bizonyult uralkodónak. De Leibniz vagy Saint-Pierre béketervei a kis államokat és azok pozitívumait is számításba vették. A felvilágosodás századában is főleg a nagy alkotmányos monarchiák számítottak mintaképnek.⁴⁷ De emellett felbukkant egy másik, olyan irányzat is, amely, éppen ellenkezőleg, úgy látta, hogy eszményeit csak a kis állam tudja megtestesíteni. Az alábbiakban ezekről az egymással vitázó nézetekről és azok árnyalatairól szeretnénk röviden szólni.

A dialógust a legjellemzőbb formában a francia felvilágosodás különböző irányzatai folytatták egymással, amelyek, modernizált formában, egyrészt a rendi hatalom, a *thèse nobiliaire*, másrészt pedig a központi, királyi hatalom, a *thèse royale* hagyományait vitték tovább. Montesquieu (1689—1755) az előbbi: a rendi felfogás felvilágosult változatát képví-

⁴⁷ W. Dilthey, *Das 18. Jahrhundert und die geschichtliche Welt*. Deutsche Rundschau (108) 1901, 241, 350, sk.; és: *Gesammelte Schriften*. III. Leipzig—Berlin 1929.

selte.⁴⁸ Az angol alkotmányos monarchia, tehát az egyik nagy állam mintájára kívánta Franciaországot, a másik nagy államot korszerűsíteni. Mint ismeretes: feltételezte, hogy szoros összefüggés áll fenn az államok nagysága és kormányformája közt. El is vetette az igazán nagy, „univerzális”, éppen ezért elkerülhetetlenül despotikus — és végül is felbomló — birodalmakat. Franciaországot és Angliát viszont olyan közép nagyságú államoknak tekintette, amelyek természetes útja az alkotmányos monarchiához vezet. Beható figyelmet szentelt Montesquieu a kis államoknak, vagyis a svájci kantonokhoz hasonló köztársaságoknak is, hiszen a kis állam, szerinte, természeténél fogva republika. Ezeket azonban, bár bizonyos pozitív, vonzó, családias, néha kissé utópisztikus rajzolt erényeiket több helyt emlegette, mégis gyengének és védtelennek látta a nagyok fenyegetésével szemben. Ha pedig, ennek kivédése érdekében, maguk is megpróbálnák területüket megnövelni, azzal — mint az antik

⁴⁸ A *De l'esprit des lois* (1748) főbb idevágó részei: Livre V, chap. 3 (a kis állam demokratikus „frugális” jellege); VIII, 16 (a republika); VIII, 17 (a közép nagyságú monarchia); IX, 1—3 (a federáció). Figyelmet érdemel, hogy már megállapítja, hogy az államok ereje egymáshoz mérten viszonylagos. Vö. Sieber (1920), 11—20. Bónis György, *Montesquieu jogi és politikai nézetei*. Bp. 1958; Louis Althusser, *Montesquieu. La politique et l'histoire*. Paris 1959; R. Shackleton, *Montesquieu. A Critical Biography*. Oxford 1961; Köpeczi Béla, *A francia felvilágosodás*. Bp. 1986. 145. sk.

Róma példája jelzi — éppen saját, lényeges jellemzőiket módosítanak. A *De l'esprit des lois* (1748) lapjain (IX. 1—3) Montesquieu a kis államok föderatív összefogásának gondolatát is felvetette, olyan megoldásként, amely a reszpublika szabadságát a monarchia nagyobb biztonságával egyesítheti. Végül is azonban a kis államokat túl erőtlennek tekintette ahhoz, hogy gyakorlatilag érdemben követendő mintául szolgálhassanak.

Voltaire (1694—1778) is nagy államban gondolkodott: az abszolutizmus által összekovácsolt Franciaországot akarta modernizálni, de — Montesquieu-től eltérően — a központi hatalom, a *thèse royale* felvilágosult változatának szellemében. Ezért hajlamos várakozással fordulni a felvilágosult abszolutizmus felé. Az a gondolat, hogy a kis állam bizonyos előnyöket nyújthat — például a kultúra szabadsága tekintetében — nála is felmerült. De inkább csak futólag, mellékesen. Gyakorlatilag ugyanis Voltaire a svájci típusú megoldást hamar elveti, mert az olyan külpolitikai gyengeséggel párosul, amelyen legfeljebb különlegesen kedvező földrajzi fekvés segíthet valamit. Végeredményben Voltaire úgy látja, hogy igazán jelentős teljesítmények csak a nagy államoktól várhatók.⁴⁹ A francia fiziokraták ugyancsak a nagy államot részesítették előny-

⁴⁹ Sieber (1920), 5—10. P. Gay, *Voltaire's Politics*. Princeton 1959; R. Pomeau, *Politique de Voltaire*. Paris 1963.

ben. Ezt tartották ugyanis a számukra különösen fontos mezőgazdasági termelés szempontjából is a legmegfelelőbbnek, szemben a kis államokkal, amelyeknek a kereskedelemhez, iparhoz kell folyamodniuk, hiszen másként nem tudnák magukat eltartani. Ezt fejtette ki François Quesnay (1694—1774), a fiziokrata iskola alapítója, aki úgy látta, hogy a békét csak a nagy és gazdag állam tudja biztosítani, a kicsik inkább csak a nagyok „ágensei” lehetnek.⁵⁰ Turgot (1727—1781), aki XVI. Lajos alatt a francia pénzügyek irányítójaként egy ideig, egészen bukásáig (1776) a fiziokraták szellemében próbált bevezetni reformokat —

⁵⁰ F. Quesnay, *Œuvres économiques et philosophiques*. Paris 1888; *F. Quesnay et la physiocratie*. Paris 1958; Marguerite Kuczynski (kiad., ford., bev.); François Quesnay, *Oekonomische Schriften*, I. 1756—1759. Berlin 1971; K. E. Born, *Vom aufgeklärten Absolutismus zum Liberalismus. Die politischen Ideen des französischen Reformministers Turgot*. In: *Historische Forschungen und Probleme. Festschrift für P. Rassov*. 1961; Turgot, *Ecrits économiques*. Préface de Bernard Cazes. Paris 1970. Turgot, économiste et administrateur. (Actes du Séminaire de la Faculté de Droit et de Sciences économiques pour le bicentenaire de la mort de Turgot, 1981). Paris 1982. Általában: Benedikt Güntzberg, *Die Gesellschafts- und Staatslehre der Physiocraten*. In: G. Jellinek—G. Anschutz (hrsg.), *Staats- und völkerrechtliche Abhandlungen*. Bd. VI. Heft 3, Leipzig 1907; G. Weulersee, *Les physiocrates*. Paris 1931; A. Mathieu, *Les doctrines politiques des physiocrates*. *Annales Historiques de la Révolution Française*. № 13, 1936, 193—203; G. Weulersee, *La physiocratie sous le ministère de Turgot et de Necker, 1774—1781*. Paris 1950.

így a belső vámok eltörlése, a kereskedelmi és iparszabadság stb. terén —, az államok elméleti problémáival csak helyenként, vázlatos jegyzeteiben foglalkozott. Ezekből is kitűnik azonban, hogy eszménye az olyan nagy állam volt, mint Franciaország, a legjobb — ha nem is tökéletes — államformának pedig a törvényekkel szabályozott felvilágosult abszolutizmust tartotta, mivel — szerinte — az ilyen állam egységét csak az erős központi hatalom tudja biztosítani. A kis állam, lehet, nagyobb egyenlőséget nyújthat a maga respublikáján belül, de ez nem ellensúlyozza alapvető gyengeségét, amelyen a federáció sem képes segíteni, mert nem megvalósítható, vagy, ha mégis az, ismét csak egy újabb nagy államhoz vezet.

Jean-Jacques Rousseau (1712—1778) viszont, tudjuk, ellenkezőleg, éppen a nagy államokról és azok nehézkes, költséges apparátusáról volt lesújtó véleménnyel, és szülővárosa: a svájci Genf mintájára a kis államban fedezte fel az egyetlen olyan modellt, amely képes arra, hogy közvetlen demokrácián alapuló, jó kormányzattal bírjon. Rousseau, aki több ponton egyetértett Montesquieu nézeteivel (ahogy viszont élesen bírálta Grotiust), úgy látta, hogy az állam „ha túlságosan nagy, akkor lehetetlen jól kormányozni, ha pedig túlságosan kicsiny, akkor nem tudja magát egyedül fenntartani.” Csakhogy Rousseau-t ugyanis elsősorban nem a külpolitika, a nemzetközi kapcsolatok problémája érdekelte, hanem az

államok belső berendezése, az, hogy a „közakarát”, az emberek óhaja, igyekezete, tehetsége milyen formák közt tud a legjobb eséllyel, közvetlenül érvényesülni. A jó kormányzat — írta a *Du Contrat social* (1762) egyik helyén (II.9.) — többet ér, mint a nagy terület. Így aztán érthető, hogy a kis állam gondolata, amely Montesquieu-nél, megnyerő vonásokkal ugyan, de inkább csak mellékesen, amolyan impraktikus megoldásként bukkan fel, itt most egyszerre fő motívummá, követendő eszménnyé lép elő. A kormányforma Rousseau szerint is az állam nagyságával áll összefüggésben. A nagy államot viszont igazán jól kormányozni alig lehet, ezen még a belső autonómiák sem igen segítenek. A nagy fővárosok túlekedésében is elvész az emberi tehetség. Minél nagyobb az állam, annál több veszély fenyegeti az egyén szabadságát. Európa sem tud addig rendbejönni, amíg főleg nagy államokból áll. A jó megoldás tehát a kis állam, lehetőleg a maga egyszerű, természetes funkcióiban. Ezért azután Rousseau, a lengyel rendeknek is, megkeresésükre, azt tanácsolta: osszák fel három, vagy még több, kisebb politikai egységre országukat (*Considérations sur le gouvernement de Pologne*, 1772). Mivel azonban a kis államok külön-külön nyilvánvalóan képtelenek volnának magukat az erősebb és mohó szomszédokkal szemben megvédeni, federatív rendszerben kellene őket összefogni. Rousseau itt Montesquieu elképzelését fejlesztette tovább.

Azt szerette volna, ha „egy nagy nép külső hatalmát egy kis állam szabad fegyelmével és jó rendjével” sikerül egyesíteni.⁵¹

A vita más országokban is végigkísérte a XVIII. és részben a XIX. századot. Svájcban Isaak Iselin (1728—1782) bázeli filozófiai és politikai író sokban a francia fiziokraták követőjeként a nagy monarchiát tartotta példaképnek. Rousseau-tól eltérően úgy látta, hogy nincs — és nem is volt — boldog természetes állapot, az emberiség a barbárságból, az egymással marakodó, kis hordák és kis középkori feudális tartományok világából halad a felvilágosodás felé. Ő maga kis államban élt. De — talán éppen ezért — nem volt nagyon hízelgő

⁵¹ „Réunir la puissance extérieure d'un grand peuple avec la police aisée et le bon ordre d'un petit Etat.” J.-J. Rousseau, *Œuvres Complètes*. Ed. B. Gagnebin M. Raymond. I—IV. Paris 1950—1969. (Pléiade-kiadás, benne a *Du contrat social* a III. kötetben.) Válogatott részletek magyarul: J.-J. Rousseau, *Értekezések és filozófiai levelek*. Válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta Ludassy Mária. Bp. 1978; J. L. Windenberger, *Essai sur le système de politique étrangère de J.-J. Rousseau. La république confédérative des petits Etats*. Paris 1900. (Néhány utalásból kissé túlzottan általánosít.) Sieber (1920), 28. sk. R. Derathé, *J.-J. Rousseau et la science politique de son temps*. Paris 1948, 1974²; F. Diaz, *Filosofia e politica nel Settecento francese*. Torino 1962; M. Launay, *J.-J. Rousseau, écrivain politique*. Cannes—Grenoble 1970; Bronislav Baczko, *Rousseau, solitude et communauté*. Paris 1974; Vö. Ludassy Mária, *Az ész államáig és tovább... XVIII. századi francia utópisták*. Bp. 1979. Mably (1709—1795) felfogására — egyebek közt ugyancsak Lengyelországról (1781) — l. még Müller, *Die Gesellschafts- und Staatslehren des Abbé Mably*. Berlin 1932.

véleménnyel a svájci kantonok politikai vezető köreinek nem egyszer arisztokratikus jellegű uralmi rendszeréről.⁵²

Az ugyancsak svájci Johannes von Müller (1752—1809) viszont, éppen ellenkezőleg, a kis politikai egységek, így saját hazája ősi, házias érényeit volt hajlamos idealizálni.⁵³ Mint történész, nem kapcsolta szorosán össze az állam nagyságát és kormányformáját, hanem azt vallotta, hogy az alkotmánynak mindenkor a helyi feltételekhez kell igazodnia. A pozitívumokat azonban főként a kis államok sajátoságaiban szerette felfedezni. Szerinte a kis állam kedvezőbb lehetőségeket nyújt mind az anyagi erők, mind az egyéni tehetségek fejlődése számára, hívebben megőrzi a történeti értékeket és — főleg — jobban biztosítja a szabadságot. Ez utóbbihoz azonban — nézete szerint — szükség van a rend megőrzésére is, ami igazolná Müller szimpátiáját például Bern város vezetésének arisztokratikus jellege iránt. De hogyan tudja magát a kis állam a külső fenyegetéssel szemben megvédeni? Viselkedjék nyugodt méltósággal, erényesen, lehetőleg ne adjon okot a beavatkozásra — hangzik az első

⁵² Iselin német nyelvű műveit felsorolja Sieber (1920), 51—57. — Ulrich Im Hof, *Isaac Iselin und die Spätaufklärung*. Bern 1967.

⁵³ Johannes von Müller, *Sämtliche Werke*. Hg. v. Johann Georg Müller. 1—27. Tübingen 1820—1829. Sieber (1920), 104—114.

tanács. Esetleg — így Svájc esetében — a természet, a hegyek is segítenek neki. Mindezek mellett azonban, végső fokon, itt is felbukkan a már ismert recept: az összefogásé egy „szövetségi köztársaságban”. Hozzátehetjük, hogy Müller egy időben, a mainzi választófejedelem szolgálatában, a német status quo védelmezőjeként lépett fel II. József területi cserékre irányuló terveivel szemben. Így aztán államelméleti fejtegetéseit konkrét politikai álláspontja is átszínezte, amikor a német kis államok erényeit, illetve az állítólagos új Habsburg „egyetemes monarchia” veszedelmeit próbálta éreztetni olvasóival.

A német megnyilatkozók közül elsőnek magát II. Frigyes (1712—1786), a porosz királyt (1740—1786) idézhetjük, akit természetesen — gyakorlati szempontból is — elsősorban a nagy állam hatalmi problémái érdekeltek. Eleinte, mint fiatalkori írásai mutatják, mélyen lenézte a nyomorúságos és gyenge kis államocskákat és fejedelmeiket, akik sem katonai, sem pénzügyi téren nem rendelkeznek valódi hatalmi eszközökkel. S akkor is, ha néha rájuk figyelt, inkább az foglalkoztatta, hogy az ilyen szánalmas kis képződmények miként tudnak egyáltalán a nagyobb hatalmak közt fennmaradni. Később azonban álláspontja — úgy látszik — bizonyos mértékig módosult. Ugyanis eredetileg 1746-ban készült, francia munkájának (*Histoire de mon temps*) előszavát utólag, 1775-ben átírva így nyilatkozott: „Úgy látom,

hogy a kis államok is fenn tudják magukat a nagy monarchiákkal szemben tartani, ha szorgalmasak és ügyeiket jó rendben viszik.”⁵⁴ A módosítás persze részben abból is magyarázható, hogy II. Frigyes közben, anélkül, hogy ambícióit feladta volna, saját külpolitikáján is változtatott: az egykori támadó most már hódításainak, pozíciójának féltékeny őrzője lett, vagyis a Habsburg-hatalommal, így II. Józseffel szemben a fennálló helyzetet igyekezett megvédeni a Német-római Birodalom széttagolt rendszerén belül.⁵⁵

A német kis állami hagyományok, önkormányzati és federatív kísérletek valóban őszinte híve és propagálója volt viszont Justus Möser (1720—1794), jogász, történész, politikai

⁵⁴ „Je vois que les petits Etats peuvent se soutenir contre les plus grandes monarchies lorsque ces Etats ont de l'industrie et beaucoup d'ordre dans leurs affaires.” Sieber (1920), 58—60; Friedrich Meinecke, *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*. München 1924; W. Hubatsch, *Das Problem der Staatsräson bei Friedrich dem Grossen*. Göttingen 1956.

⁵⁵ A birodalom „rendszerére” és a vele kapcsolatos egykorú publicisztikai vitákra: Bernd Roeck, *Reichssystem und Reichserkommen*. Die Diskussion über die Staatlichkeit des Reiches in der politischen Publizistik des 17. und 18. Jahrhunderts. Wiesbaden 1984. Az 50 (!) kötetes *Deutsches Staatsrecht (1737—1754)* és sok más egykorú mű viszontagságos életű szerzőjére (1701—1785): Mack Walker, *Johann Jakob Moser and the Holy Roman Empire of the German Nation*. Chapel Hill, North Carolina 1981. A birodalom megítélésére az egykorú francia szakirodalomban: E. Préclin—V.-L. Tapié, *Le XVIIIe siècle*. I. Paris 1952, 174—175.

író, aki 1768-tól kezdve mint a kis Osnabrück kormánytanácsosa, majd minisztere szerepet vitt a gyakorlati államigazgatásban is. Eszményét, a kis államot, az ősi germán világ szabad birtokosainak kis közösségeiből származtatta. A központosító, uniformizáló törekvésekkel szemben a sokféleség, többszínűség híve volt. Tudta persze, hogy a kis állam gazdaságilag hátrányos helyzetben van a nagyokkal szemben, amelyek nagyobb piaccal rendelkeznek és több árut produkálhatnak. Úgy látta viszont, hogy a Hanza-városok szervezeti mintájának alkalmazásával, megfelelő összefogással viszont versenyképesé válhatnak a kisebbek is.⁵⁶

A nála valamivel fiatalabb, neves göttingai tanár, történész és publicista August-Ludwig Schlözer (1735—1809), a nagy államokat, közelebbről a felvilágosult abszolutista uralkodók által korszerűsített, jelentős monarchiakat tartotta a legelőnyösebb politikai formációnak. Statisztikai módszerei, amelyekkel megismerkedhettek a magyarországi hallgatói is, ugyancsak főleg az ilyen modernizált, nagyobb államok erőforrásainak számbavételéhez, felméréséhez nyújtottak segítséget.⁵⁷ Schlözer

⁵⁶ Justus Möser, *Sämtliche Werke*. 1—10. Berlin 1842—1843. Sieber (1920), 83—89; P. Klassen, *Justus Möser*. Frankfurt 1936.

⁵⁷ A. Bernay, *August Ludwig von Schlözers Staatsauffassung*. *Historische Zeitschrift* 132. Bd. 1925, 43—68; Friederike Fürst, *A. L. v. Schlözer, ein deutscher Aufklärer im 18. Jahrhundert*.

úgy látta, hogy az ilyen államoktól várható el leginkább, hogy megvalósítsák a felvilágosult reformokat, — ideértve a sajtó, a vallás és az egyén szabadságának biztosítását is. A kis államokat gyengének, kezdetlegesnek, szegényesnek, igazi fellendülésre képtelennek, kormányformájukat — a svájci városok részben demokratikus, részben arisztokratikus rendszerével együtt — helytelennek, nagyobb államszövetségbe való tömörülésüket pedig megvalósíthatatlannak tartotta. Még az antik görög kis államok sokat emlegetett példáját is elvetette, azzal, hogy „napjaink nagy, művelt nemzetének nincs mit Spárta egykori kis rablófészkétől tanulnia.”

A görög kis államok, majd a virágzó középkori városok az emberi kultúra ifjúkorának voltak pozitív termékei, — hangzott viszont Johann Gottfried von Herder (1744—1803) véleménye. Az emberiség és a humanitás-eszmény fejlődéséről közzétett nagy műve, vagy inkább látomása nem sorolható az egykorú államtani, politikai vagy történelmi szakmunkák közé, de azokénál összehasonlíthatat-

Heidelberg 1928. — Ludwig Timotheus Spittler (1752—1810), aki ugyancsak göttingai tanár volt 1779—1797 között (majd württembergi miniszter) és főleg Württemberg meg Hannover történetével foglalkozott, a gyenge kis, és fenyegető nagy államok helyett a „szerencsés közép nagyság” híve volt, mert szerinte ezeken alapult „a német államrendszer nyugalma és szabadsága”.

lanul nagyobb hatása volt.⁵⁸ Herder, aki Weimarba, mint evangélikus superintendens, Goethe közbenjárásával került, maga is kis államban élt. Úgy látta, hogy az ember élete és tehetsége csak a nemzet organikus, történetileg kialakult nagy kulturális közösségén belül tud igazán kibontakozni. E kultúra fejlődését azonban az újabb századokban is inkább a kis politikai egységek tudták előbbre vinni. A kormányformák rendszeres elemzésével és az állam nagyságához való viszonyával közelebb-ről nem foglalkozott, bár a francia forradalom után kétkedve nézte, hogy ilyen nagy állam lehet-e republika. Viszont elítélte nemcsak a despotikus világmonarchiakat, így az ókori Perzsiát, hanem — II. Frigyes harcias Poroszországával együtt — az újabb idők abszolutista nagyhatalmait is, amelyeket különböző ellenrendszabályokkal, szövetségeseikkel lehet csak féken tartani.

A XVIII. században tehát, az uralkodó nagyhatalmi tendenciák mellett, sőt azokkal szemben, elég határozottan felbukkant, részben francia és svájci, részben és még inkább pedig — érthető módon — német változatokban, egy másik, olyan irányzat is, amely esz-

⁵⁸ Johann Gottfried von Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit. I—IV.* 1784—1791. — Goethe sógorának jogtanári szerepére és kis állami felfogására: Johann Van Der Zande, *Bürger und Beamter.* Johann Georg Schlosser, 1739—1799. Wiesbaden—Stuttgart 1986.

ményképét kifejezetten a kis államokban pillantotta meg. Ez az irányzat abból indult ki, a külpolitikai, hatalmi kérdések helyett, hogy miként lehet egy-egy ország jobb belső berendezésének feltételeit megteremteni. Nyilvánvalóan elmélkednie kellett arról is, hogy mi módon lehet a gyengébbek védelmét biztosítani az adott nehézségek között, hiszen azok majd abban a szebb jövőben tűnhetnek el, amelyben valóban beválik Condorcet reménye a kis és nagy népek egyenjogúságáról.

Végül pedig az is említést érdemel, hogy a XVIII. században bizonyos német és olasz kis államok a nagyobb hatalmak mellett, olykor azok szélárnyékában, s egyben azok katonai, pénzügyi, külpolitikai terheinek súlyától nagyrészt mentesülve tudtak, gyengeségük ellenére, felvilágosult reformok bevezetésével próbálkozni. A legjellemzőbb példa erre Toszkána, Itáliában, ahol Pietro Leopoldo (a későbbi II. Lipót) saját nagyhercegsége korszerűsítésével úgy kísérletezhetett, hogy közben kifelé automatikusan bátyja: II. József, vagyis a Habsburg Birodalom védelmére számíthatott.⁵⁹

⁵⁹ H. Holldack, *Die Reformpolitik Leopolds von Toskana*. Historische Zeitschrift 165. Bd. 1942, 23—46; A. Wandruszka, *Leopold II. Erzherzog von Österreich, Grossherzog von Toskana, König von Ungarn und Böhmen*. 1—2. Wien 1963—1965; F. Diaz, *L'Italie des princes éclairés*. Annales Historiques de la Révolution Française. № 238, 1979, 584, 593.

IV. AZ ELSŐ TÍPUS: POZITÍV TÉNYEZŐK

Néhány konklúziót talán, a további részleteket egyelőre mellőzve, a történeti folyamatok eddigi elemzéséből is levonhatunk.

A legelső mindjárt az, hogy a nagy és a kis államok különbsége, vagyis egyúttal a kis államok sajátos jellege leginkább biztonságuk problémáinak eltérő természetéből érthető. A nagyhatalmak biztonságát elsősorban saját belső erejük, súlyuk adja meg, és kevésbé valamilyen külső tényező. *A kis állam biztonsága viszont elsősorban — ha persze nem is kizárólag — külső, nemzetközi tényezőktől függ.* Bizonyos fokig természetesen — és nem is kevésbé — a kis állam belső ereje is változhatik, gazdasági, technikai, kulturális színvonalától és lakói politikai, nemzeti lojalitásának mértékétől függően. Ez az erő kiegészülhet továbbá néha olyan „természetes” biztonsági tényezőkkel is, mint például egy-egy ország földrajzi pozíciója, vagy esetleg viszonylag távoli fekvése a nagyobb konfliktusok, feszültségek, veszélyek gócaitól. De a történelem folyamán némileg még e „természeti” adottságok nyújtotta lehetőségek mértéke és jelentése is megváltozhatik. Más olyan, erőttöbbletet nyújtó tényezők viszont, amelyek a biztonságot növelni tudják, mint például az, ha valamelyik kis állam több nagyhatalom versengésének vagy éppen közös érdekének tárgya lesz, már nyilvánvalóan a

„külső” kategóriába sorolhatók. Ugyancsak ide tartoznak az olyan, az adott nemzetközi rendszer által esetleg nyújtott lehetőségek is, amelyek olykor, legalábbis egy időre, egy-egy kis állam számára aránytalanul nagy tünő előnyöket biztosítanak. Ami persze előfordulhat ellenkező előjellel is, olyan esetben, amikor egy kis egységet a negatív külső tényezők összejátszása meggátolja abban, hogy potenciális erejét megfelelően kifejtsse. Az ilyen lehetőségek, illetve tehertertelek mind csak a külső, esetleges feltételek szülöttei. Marad a tény, hogy elsősorban a nemzetközi tényezők szabják meg a kis állam biztonságát és mozgásterét.

Mivel azonban a külső nemzetközi tényezők hatása időben és térben mindig többféle módon érvényesült, a történelem folyamán az európai kis államok többféle fejlődési típust képviseltek. Három főbb ilyen típust különböztethetünk meg, hozzáteve persze, hogy ezeken belül, kisebb-nagyobb árnyalati eltérésekkel, többféle egyedi változat található. Az elsőt inkább pozitív, a másodikat — mondjuk így — változó külső faktorok érvényesülése jellemezte, míg a harmadikat inkább valamiféle olyan integráló tendenciáé, amely szélesebb politikai keretek kiépítésére irányult.

Az *első* típusba azok a kis államok sorolhatók, amelyek a történelem folyamán tartósan számíthattak erőttöbbletet nyújtó, járulékos biztonsági tényezőkre. A társadalmi és politi-

kai közösségek ugyan spontán, belső fejlődés eredményei, de sorsuk ettől még igen eltérő lehet. Ha valamelyik viszonylag védett, szabad teret kap és valami olyan feladatot, amelyet a nemzetközi rendszer ír elő s ehhez a feltételeket is biztosítja, akkor a lehetőségekhez adaptálódni fog és e történelmi hagyományt igyekszik majd a maga eszközeivel továbbépíteni, megvédeni. Ilyesmi történt Svájc esetében, amely 1499-ben függetlenséget, 1648, 1715 és 1815 európai rendezései alkalmával pedig — mint láttuk — a nagyhatalmaktól feladatokat és nemzetközi garanciát kapott. Pedig a kis kantonok laza konföderációjából csak ezután, 1848-ban szerveződött olyan valódi szövetségi állammá (Bundesstaat), amely a több nemzet és vallás egyenjogúságának kimondásával végleg megszilárdította a közös politikai identitás alapjait. Külpolitikában Svájc a semlegesség elvét vette alapul, amit persze ismét a megfelelő külső feltételek tettek lehetővé. Nemzetközi hasznosságát pedig humanitárius jó szolgálattal, így a Nemzetközi Vöröskereszt alapításával (1864) igyekezett biztosítani. A XIX. század utolsó évtizedeiben a nagyhatalmi nacionalizmusok erősödése, más kis államokhoz hasonlóan, Svájcban is egyre több aggodalmat keltettek a jövőt illetően. Jakob Burckhardt (1818—1897) a neves bázeli történész 1871 körül készült „világtörténelmi elmélkedéseiben” e kihívásra a választ abban a gondolatban kereste, hogy a kis állam a nagyhatalmak világával

csak a tényleges, valódi szabadságot tudja szembeállítani.⁶⁰ Valamivel utóbb, a század végén pedig Carl Hilty (1833—1909) jogász és történész arra figyelmeztette honfitársait, hogy az adott helyzetben a kis állam létét „szellem és eredetiség nélkül” az elmúlás veszélye fenyegeti, ennek segítségével viszont, „egészséges történelmi alapon”, jövője biztosítható.⁶¹ S utóbb még azt is hozzátette, hogy a haladásnak és a civilizációnak mindig a kis államok voltak igazi műhelyei.⁶² Mindenesetre tény, hogy Svájc — mint tudjuk — semleges országgént élte át mindkét háborút.

Svájc példája különösen jellemző. De néhány más kis állam esetében is megfigyelhető, hogy sorsának alakulásába, ilyen vagy olyan változatban, miként játszottak be pozitív járulékos tényezők. Hollandia — pontosabban az akkoriban egyesített Németalföld —, mint semleges ország, ugyancsak nemzetközi fel-

⁶⁰ Jakob Burckhardt, *Weltgeschichtliche Betrachtungen*. Leipzig. Kröners Taschenausgabe Bd. 55; Vö. Karl Joël, *Jakob Burckhardt als Geschichtsphilosoph*. Basel 1918; Emil Dürr, *Freiheit und Macht bei Jakob Burckhardt*. Basel 1918.

⁶¹ Carl Hilty, *Das heutige Staatsrecht in der schweizerischen Eidgenossenschaft*. In: *Die Schweiz im neunzehnten Jahrhundert*. Hg. v. Paul Seippel. Bern 1899, 468.

⁶² *Politisches Jahrbuch der Schweizerischen Eidgenossenschaft*. XIII. 1900, 185. A svájci fejlődésre: Werner Kaegi, *Die Grundordnung unseres Kleinstaates*. . . Basel 1969; Jacques Freymond, *The Foreign Policy of Switzerland*. In: R. P. Barston (1973), 92—120. H.-U. Jost (1985).

adathoz, szerephez jutott 1815 európai rendszerében. Igaz, Hollandia a XVII. század folyamán, a spanyol uralom lerázása után, kis államként is az európai fejlődés élvonalában mozgó kereskedelmi, tengeri hatalommá nőtt és gyarmatbirodalmat szerzett magának. Így hát bizonyos járulékos tényezőkkel már hagyományosan is rendelkezett, bár a XVIII. század folyamán a versenyt már nem tudta tartani. Alapvetően azonban semlegességét 1815 után az tette lehetővé, hogy Anglia, Franciaország és Poroszország ezt egyaránt támogatta, már egymással szemben is. „A kis állam fennmaradása — fogalmazza meg egy holland történész a kulcsmondatot — úgy látszik főleg az olyan nemzetközi rendszer függvénye volt, amelyben a nagyhatalmak egymást neutralizálták.”⁶³ Az 1840-es évektől fogva a kialakulni látszó új nagy, egységes német államtól Hollandiában is félni kezdtek. S bár 1848 után egy időre megnyugodtak, utóbb ismét kezdték a problémát komolynak tartani. A védtelenség érzése náluk is azzal a törekvéssel párosult, hogy nemzetközi jelentőségű kezdeményezésekkel próbálják bizonyítani hasznos voltukat. Ilyen volt, egyebek közt, a nemzetközi jog terén — hiszen Grotius hazájában vagyunk — a hágai állandó döntőbíróóság felállítása és ugyanott két egymást követő alkalommal

⁶³ C. A. Tamse (1985). Peter R. Baehr, *The Foreign Policy of Netherlands*. In: R. P. Barston (1973), 61—91.

(1899, 1907) nemzetközi együttműködési konferencia szervezése.

A Németalföldről 1830-ban tetteg, majd 1839-ben hivatalosan is különvált Belgiumnak szintén némileg hasonló, bár exponáltabb helyzet jutott. Mint láttuk, Anglia főként Franciaország hatalmi ambícióinak akarta vele útját állani. S az ilyen ambíciók felbukkanását jelezte, hogy III. Napóleon császár valóban meg akarta szerezni Belgiumot. Akkoriban, 1866 őszén, e tervekkel kapcsolatban fogalmazta meg La Valette francia külügyminiszter azt az emlékezetes körlevelet, amely szerint a világtörténelem ellenállhatatlan ereje készíti a népeket arra, hogy nagy államokat alkossanak, miközben sorra eltűnnek a másodrendű, kis államok.⁶⁴ Francia részről e kérdés persze 1871-ben lekerült a napirendről. A század végétől kezdve viszont Belgium már az új német hatalommal szemben képviselte, előörsként, Anglia és Franciaország érdekeit. Grey angol külügyminiszter 1914. aug. 6-án a hadüzenetet a németek által megtámadott Belgium iránti nemzetközi kötelezettséggel indokolta, célul tűzve ki annak megakadályozását, hogy kis államok a nagyok agressziójának áldozatul essenek. Teljes szuverenitását Belgium tulajdonképpen az első világháború után, akkor nyerte el, amikor a versailles-i békeszerződés

⁶⁴ Les origines diplomatiques de la guerre de 1870/71. Tome XII. 301—306.

felszámolta az 1839 nagyhatalmi garanciáival járó kötöttségeket. Ez utóbbiak azonban maguk is pozitív járulékos tényezők meglétét jelezték.⁶⁵

Anglia másik — déli — hídfője, Portugália ilyen nemzetközi garanciákkal nem rendelkezett. De a legerősebb tengeri hatalom támogatására számíthatott, nemcsak a szárazföldön, Spanyolországgal szemben, hanem — ami fontosabb volt — nagy tengerentúli gyarmatokhoz fűződő kapcsolatainak védelmében is, bár ez utóbbiak a napóleoni háborúk után rövidesen függetlenedni kezdtek.⁶⁶

Északon Svédország ugyancsak egy korábban jelentősebb hatalom magja volt és továbbra is olyan regionális vezető központ maradt, amelyhez 1809-ig Finnország, majd pedig — unió formájában — 1814 és 1905 között Norvégia is hozzátartozott. Egykori harcias múltját lezárva Svédország a semlegesség útjára lépett s azon sikerült is megmaradnia. Gazdasági, ipari felzárkózása — jelentős külföldi tőkebefektetések közreműködésével — ugyancsak sikerrel ment végbe a XIX. század máso-

⁶⁵ P. Herre (1937), 160. sk. T. Mathisen (1975), 129—136. Luxemburnak, amely 1815-ben nagyhercegség volt a Bundon belül, nyugati részét, 1831-ben Belgiumhoz csatolták, viszont 1839-ben nemzetközileg garantálták függetlenségét. 1867 óta kapcsolódott be tulajdonképpen, ifjú jövevényként, az európai államrendszerbe, miután Bismarck is elismerte semlegességét.

⁶⁶ H. Livermore, *A New History of Portugal*. Cambridge 1966. Mathisen (1975), 57—59.

dik felében. Dánia, bár bizonyos hatalmi hagyományokkal szintén rendelkezett, exponáltabb helyzetében jobban érezte gyengeségét, főleg Schleswig-Holstein elvesztése után az 1864-i porosz háborúban. Az új, nagy német császárság megalakulása bizonyos aggodalommal töltötte el. De mégis kiutat tudott találni az Angliához való közeledésében, gazdaságilag (agrárexportja útján) és politikailag egyaránt. Norvégia pedig ugyancsak az Angliával kiépülő gazdasági, majd politikai kapcsolatai segítségével — és természeti adottságait, tengerparti helyzetét hasznosítva — kezdett kiemelkedni alárendelt kis állami helyzetéből, míg végül 1905-ben, függetlenné válva, Svédországtól elszakadt. Miután ugyanis a szigetország az idegen szállító hajókat kitiltó, emlékeztető rendelkezést (*Navigation Act*) a XIX. század derekán eltörölte, az így megnyíló lehetőséget különösen Norvégia ragadta meg, hajóival az angol ipari kivitel számára olcsó és megbízható szállítást biztosítva.⁶⁷

⁶⁷ Hilding Eek, *The Conception of Small States*. In: A. Schou—A. O. Brundtland (1971), 11—13; Erling Bjøl, *The Small State in International Politics* (uo.), 29—37; Nils Ørvik, *Norwegian Foreign Policy*. In: R. P. Barston (1973), 29—60.

V. A MÁSODIK TÍPUS: VÁLTOZÓ TÉNYEZŐK

A második típust az olyan — főleg német és olasz — kis államok képviselték, amelyek járulékos, külső tényezői változó jellegűnek bizonyultak. Jó ideig erősen, utóbb egyre gyengébben érvényesültek.

Az újabb irodalom nem egyszer felváltva, úgy használja a „kis állam” és a „kis nemzet” fogalmát, mintha a kettő nagyjából ugyanazt jelentené. A valóságban azonban az állam időben jóval megelőzte a modern nemzet kialakulását, és területileg azután sem esett vele feltétlenül egybe. A külső tényezők hosszú időn át kifejezetten elősegítették, sőt olykor előírták, hogy a kis német, illetve olasz államok külön politikai egységeket alkossanak, a lakóikat egybefűző nyelvi, etnikai és egyéb kapcsolatok ellenére. A XIX. század második felében viszont a nemzetközi tényezők lehetővé tették, hogy ezek a kis államok sorra beolvadjanak az új, nagy, egységes nemzeti államokba, bár anélkül, hogy — főleg a németek esetében — régi és erős hagyományaik, sajátos feltételeik mind eltűntek volna.

Az egykori német kisállami rendszert sok elítélő kritika, illetve — a másik oldalon — dicséret érte jó és rossz okokból egyaránt. A múlt századi porosz történetírás nem győzte szidni és nevetségessé tenni a „Kleinstaaterei” hátrányait. Előzőleg, a XIX. század elején vi-

szont a forradalom és a felvilágosodás eszméivel szembeforduló német politikai romantika olyan képviselői, mint Adam Müller (1779—1829), a teokratikus államtan kidolgozója⁶⁸, vagy Friedrich Schlegel (1772—1829), nem győzték magasztalni a kis államok előnyeit. Schlegel szerint Európában, amelynek jellemzője a sokféleség, a patriarkális, békés kis államok tudták a legtöbb jót nyújtani. Svájc, Hollandia, Svédország példája azt mutatja, hogy egy-egy időszakban, bizonyos feltételek között, a kis egységek is tudnak jelentős szerepet játszani. A túlzott szétaprózottságnak persze — mint a görög és német példa jelzi — nemzeti szempontból hátrányai is lehetnek, de ezen — ugyancsak német mintára — szövetkezéssel lehet segíteni. Schlegel eszménye, végső fokon, egy keresztény rendi federatív Európa volt. Igaz viszont, hogy miután elítélte a nagy birodalmakat — az antik Rómát is ideértve —, végül a nagy Habsburg Birodalom buzgó támogatója lett.⁶⁹ Ugyancsak a restauráció korának forradalom-ellenességét képviselte a svájci, berni Karl Ludwig von Haller (1768—1854), aki — egyik méltatója szerint — „az

⁶⁸ Adam Müller, *Elemente der Staatskunst*, 1809. Hg. v. J. Baxa. Wien 1922.

⁶⁹ Friedrich von Schlegel, *Vorlesungen über neuere Geschichte*. Wien 1811; *Sämtliche Werke*. Wien 1822—1825; Vö. Rouge, *Friedrich v. Schlegel et la genèse du romantisme allemand*. Paris 1904. Cappis (1923), 20—29.

ellenforradalom Rousseau-ja” volt.⁷⁰ Haller szintén azt hirdette, hogy a kis államokban ölt testet a „természet igazi, egyszerű rendje” (die wahre, einfache Ordnung der Natur), amely ősi, patrimoniális politikai egységeket, virágzó városokat és hasznos intézményeket tudott létrehozni.

Hermann Ludwig Heeren (1760—1842) göttingai tanár, történész úgy látta, hogy a német kultúra fejlődését, a kultúrnemzet létét inkább elősegíti, semmint gátolja a politikai többféleség, széttagoltság. Szerinte egy nagy, egységes, korlátlan monarchia itt Európa szabadságának sírásója lenne. Montesquieu nyomán Heeren is összefüggést lát a területi nagyság és a kormányforma közt, és a görög kis államok meg a nagy ázsiai despotizmusok példáira hivatkozik. Idősebb göttingai kollégájával, Schlözerrel ellentétben Heeren pozitív módon ítélte meg nemcsak a közép nagyságú, hanem a kis államokat is. S az utóbbiakat, ha nem is eszményítette őket, különösen alkalmasnak látta nemcsak kulturális kezdeményezések, hanem politikai kísérletek kipróbálására is. Persze veszélyeiket is felsorolta, így azt, hogy — szerinte — bennük könnyebben uralomra juthat a „csöcselék” (Pöbel), hogy egymással is

⁷⁰ Richard Fester, *Rousseau und die deutsche Geschichtsphilosophie*. Stuttgart 1890; Karl Ludwig von Haller, *Handbuch der allgemeinen Staatskunde*. 1808; uő, *Restauration der Staatswissenschaften*. I.VI. 1816—1822. Cappis (1923, 6—19).

gyakran konfliktusba jutnak és — végül, de nem utolsó sorban — az, hogy gyengébbek, mint nagyobb társaik. Heeren viszont úgy látta, hogy az adott államrendszeren — és közelebbről, a német Bundon — belül eléggé érvényesül az egyensúlyi elv ahhoz, hogy a kisebbeket a túl erősekkel szemben meg tudja védeni.⁷¹

A polgári, kapitalista fejlődés azonban mindenesetre a nagyobb nemzeti államok kialakulásának kedvezett. A kérdés persze az volt, hogy a németek esetében ez a folyamat milyen formában érvényesül. A nézetek átalakulását jelezte Berthold Georg Niebuhr (1776—1831), a történész egyéni életútja is. Eleinte azt hangsúlyozta, hogy a kis, szabad országok biztosítják a legkedvezőbb feltételeket a jólét s a kultúra szempontjából egyaránt —, legalábbis amíg önállóak tudnak maradni. Miután azonban Poroszország szolgálatába állt, az idők változására utalva, az angol s a francia példa nyomán, már a nagy államot látta szükségesebbnek, bár a federatív megoldást sem vetette el. A XIX. század első felében olyan német liberálisok, mint Carl Rotteck (1775—1840) és Carl Theodor Welcker (1790—1869), a reformkori Magyarországon is jól ismert *Staatslexikon* (1834—1844) kiadói, a federatív biro-

⁷¹ A. H. L. Heeren, *Historische Werke. 1—15*. Göttingen 1821—1826; uő, *Geschichte des europäischen Staatensystems und seiner Kolonien*. Göttingen 1830⁵. — Sieber (1920), 77—78.

dalomban fedezték fel a jobbik alternatívát. Rotteck egyebek közt az antik görög államok és a római birodalom történetére hivatkozva fejtette ki, hogy a nagy államnak erélyesebb központi hatalomra van szüksége, ami a zsarnokság veszélyét idézi fel, míg politikai szabadság — mint Svájc boldog példája jelzi — igazában csak kis államokban érvényesülhet, amelyek azonban egyedül, külön-külön, a nagyokkal szemben nem tudják helyüket megállni. Így a németeknek is, a kisebb egységeket összefogva, szövetségi államot, federatív rendszert kell létrehozniok. De az egységet csak így, a szabadsággal együtt szabad elfogadniok. Rotteck szerzőtársa, Welcker, az Egyesült Államok példáját idézve, ugyancsak a liberális, alkotmányos szövetségi állam mellett foglalt állást.⁷²

Mint azonban ismeretes, mind a liberális, mind pedig a radikális, forradalmi német törekvések elbuktak 1848-ban. A német egység végül konzervatív vezetés alatt, erőszakos úton, háborúkkal jött létre 1866-ban és 1871-ben. A folyamat a kis és nagy államok problémáinak megítélésében is tükröződött. A liberálisok konzervatív irányba fordulását jelezte például Robert von Mohl (1799—1875) stuttgarti professzor, volt 1848-as igazságügy-miniszter állásfoglalása a kis államok fenntartása ellen, a nagy, nemzeti monarchia létrehozása

⁷² Cappis (1923), 42—67.

érdekében. Sokban hasonló nézeteket vallott Johann Caspar Bluntschli (1808—1881), aki svájci származású volt ugyan, de 1848 után müncheni, majd heidelbergi professzorként a német közéletben foglalt állást a „kicsinyes partikularizmus” ellen, azt hangsúlyozva, hogy a modern feladatokat csak a nagy állam tudja megoldani, amelynek egyébként ő már nemzetközi perspektíváiban is gondolkodott. Bismarck politikájának előtérbe nyomulásával a liberális ellenzék félreszorult, bár néhány képviselője továbbra is hitt még a kis államok és a federalizmus jövőjében és helytelenítette a vaskancellár irányzatát. Említsük ezek közül a történetíró Georg Gottfried Gervinus (1805—1871), volt göttingai, majd heidelbergi tanár nevét, aki 1848-ban a frankfurti parlament tagja volt, de utóbb is, mindvégig federatív alapon szerette volna a német egységet létrehozni. Éppen a kis államok pozitív kulturális és politikai szerepében, liberális törekvéseiben pillantotta meg a német fejlődésnek sajátos, a franciától eltérő vonását. Arra is figyelmeztetett, hogy a németeknek nem Itália példáját kell követniök, hiszen ott az idegen dinasztiák, a külső uralom miatt más volt a helyzet. Persze a szétagoltság, a túlzott partikularizmus báját is látta, s ezért szállt síkra a federalizmus érdekében. Az 1866-i háborút ellenezte és még 1870/71 győzelmei idején, nem sokkal halála előtt is emlékiratban fordult a porosz uralko-

dóhoz a bekebelezett, kis államok helyreállítása érdekében.⁷³

Ugyancsak a kisebb államok federációjának gondolatát képviselte a bismarcki módszerekkel szemben Constantin Frantz (1817—1891) politikus és publicista.⁷⁴ Frantz világosan megkülönböztette a feudalizmus elvetendő hagyományaitól és a német „Kleinstaaterei” visszásságaitól a helyi kormányzatok és a kisebb államok valóban, alapvetően pozitív hagyományait. Kifejtette, hogy a német kis államok szellemi kultúrában többet produkáltak, mint Poroszország, és hogy ez áll az új Olaszország és a korábbi itáliai kis államok viszonyára is, amelyek eltűntét ugyancsak sajnálatosnak kell tekinteni. Az állam a politikai szabadság érvényesülését addig tudja elősegíteni, amíg kicsi. Minél nagyobb lesz, annál erélyesebb központi hatalomra lesz szüksége, ami végül is odavezet, hogy az egyénnek, az embernek vele szemben tehetetlenné kell válnia. Ezt mutatja az Amerikai Egyesült Államok példá-

⁷³ Georg Gottfried Gervinus, *Geschichte des 19. Jahrhunderts. I—VIII.* Leipzig 1955—1866; uő, *Hinterlassene Schriften.* Wien 1893; Vö. Dörfel, *Gervinus als historischer Denker.* Gotha 1904. Cappis (1923), 68—86.

⁷⁴ Constantin Frantz, *Untersuchungen über das europäische Gleichgewicht.* Berlin 1958; uő, *Die Naturlehre des Staates.* Leipzig 1870; uő, *Der Föderalismus als das leitende Prinzip für alle soziale, staatliche und internationale Organisationen, unter besonderer Bezugnahme auf Deutschland.* Mainz 1879. Cappis (1923), 87—123.

ja is: növekedése a tényleges szabadság csökkenését hozza magával. Mit számít ott már egy ember szavazata? Az egyetlen igazi, demokratikus mintakép tehát Svájc marad. Frantz az egyensúly politikáját és benne a kis államok szerepét sem tartotta rossznak. „Már pusztán mechanikai szempontból nézve is a súrlódást a közepes és kis államok csökkentik a nagyok között, már pedig csak az utóbbiaktól indulnak ki a romboló háborúk”; így hát „Európát ázsiaivá tenné közepes és kis államaink eltűnése”.⁷⁵ Nézete szerint azonban ez az eltűnési folyamat a tetőzésen már túljutott. A kis államoknak igenis van jövőjük. A továbbfejlődés érdekében azonban federatív rendszerrel kellene a nagyhatalmi rendszert felváltani. Ez tudná a kis államokat a hódítással szemben megvédeni. A francia típusú, centralizált nemzeti állam mintájának és a porosz politika célkitűzéseinek követése helyett olyan federatív államalakulat létrehozására kell törekedni, amelyhez szerinte a Német—római Birodalom hagyományai és sokfélesége megfelelőbb talajt nyújtanak. Ez az új német federáció, amelyben szerep jutna Ausztriának is, már természeténél fogva sem lenne agresszív jellegű. S éppen ezért egyúttal magját alkothatná egy olyan szélesebb, közép-európai szövetségi rendszernek, amelyhez Hollandia, Belgium, Svájc, sőt Lengyelország és Magyarország is hozzákapcso-

⁷⁵ C. Frantz (1870), 423—424.

lódhatnék, és amely elég jelentős volna ahhoz, hogy Európának a két növekvő nagyhatalom: Amerika és Oroszország között a jövőben is megfelelő súlyt segítsen kölcsönözni.

A német politika útja azonban, tudjuk, egészen más irányba vitt. S a porosz vezetésű német nagyhatalom hívei közül került ki a történeti-politikai eszmék megfogalmazóinak többsége is. A sort, a folyamat korai szakaszában, Johann Gustav Droysen (1808—1884) történetíróval kell kezdenünk, aki már a hellénizmus történetíróiról írt korai munkájában, 1848 előtt, azt fejtegette, hogy a görögökre azért várt hanyatlás, mert nem tudtak egységes, nagy államot alakítani, a kis államok rendszere pedig túlélte önmagát. A párhuzam nála szembetűnő: amit a hellénizmusnak Nagy Sándor és Makedónia jelentett, azt jelenti most a németeknek Poroszország. Droysen külön munkában foglalkozott — legalábbis II. Frigyes koráig — a porosz politika történetével, magasztalva a Hohenzollern-család gondviselészerű szerepét, amely mindenkor a német egység ügyének állt szolgálatában, annak a törekvésnek, hogy Németország is angol, francia mintájú, nagy nemzeti állam legyen. Egy másik történész, Theodor Mommsen (1817—1903) az antik Róma történetében pillantotta meg a nemzeti fejlődés mintaképét. A német partikularizmusban a „nemzet ősi főellenségét”, a nagy állam létrehozásában pedig a kultúrfejlődés szükséges velejáróját fedezte fel.

Végül, még jellemzőbb példaként, egy harmadik történészt is idézünk, annak éreztetése céljából, hogy a porosz politika a német történelem képét is mennyire átszínezte, átformálta. Heinrich Treitschke (1834—1896) heidelbergi, majd berlini egyetemi tanár a porosz vezetésű német nemzeti nagyhatalom maradéktalan híve volt, aki lenézően tolta félre a partikularizmus „álomvilágát”, a kis államokét, amelyek védelmezőinek minden „szerencsétlen” érvét sorra cáfolni próbálta, még azt is kétségbe vonva, hogy a kultúra vagy a szabadság terén bárminő pozitívumot képviseltek volna. A nyomorúságos kis államokat fel kell számolni, mert azok a német fejlődés bajainak fő okai.⁷⁶

Kétségtelen, hogy mivel az elképzelt változatok közül a militarista nagyhatalom vált valóra, amely szétzúzta a kis egységeket, az utókor hajlamos lehet a „Kleinstaaterei” valóban létező bajait elfeledni. Az újabb kutatás azonban mégis joggal utal arra, hogy a porosz szellemű történetírás egyoldalúan és elfogultan negatív képet festett azokról a közepes és kis államokról, amelyek fontos történeti-politikai funkciót, kulcsszerepet vittek egykor Európa centrumában.⁷⁷

A nemzeti egységmozgalom természet szerint a német társadalom fejlődésének volt pro-

⁷⁶ H. v. Treitschke, *Bundesstaat und Einheitsstaat*. Berlin 1864. Cappis (1923), 160—162.

⁷⁷ W. D. Gruner (1985).

duktuma. A kisebb államok különállásához, fennmaradásához hovatovább csak az adott politikai egységek vezető körei és hagyományos társadalmi szektorai ragaszkodtak. A kis államok szempontjából azonban bizonyos fókig ez az egység felé vezető folyamat is a „külső” tényező szerepével függött össze. Hiszen e kérdésben minden egyes kis államnak a többi politikai egység együttesével kellett számolnia, beleértve a porosz hatalmat is. A fő külső tényezőt viszont, amely az új, egységes német állam megteremtését lehetővé tette, nyilvánvalóan a nemzetközi rendszer módosulásában kell keresnünk. A nagyhatalmak magatartását alighanem befolyásolta részben az az általánossá vált nézet is, hogy a nagy nemzeti államok léte természetes és szükséges dolog. Angliában — hogy csak egy-két példát idézzünk — a történész E. A. Freeman (1823—1892) igen határozott véleménye szerint a kis államok különösen alkalmasak arra, hogy, kísértés tárgyaként, felidézzék a konfliktusok és nagyobb háborúk veszélyét, míg a nagy, homogén nemzeti államokban az az elv ölt testet, amelyet 1815-ben oly sajnálatosan elhanyagoltak. Hasonló nézeteket vallott Lord Acton (1834—1902), valamint James Bryce (1838—1922) is, aki örömmel üdvözölte az új Németországot 1871 után.⁷⁸

⁷⁸ Marriott (1943).

VI. A HARMADIK TÍPUS: INTEGRÁLÓ TÉNYEZŐK

A harmadik típust végül olyan integráló külső tényezők felbukkanása jellemezte, amelyek nagyobb multinacionális, nemzetek fölötti politikai keretek kiépülését segítették elő.

A hagyományos diplomáciatörténeti irodalom „államnak” rendszerint csak az olyan független politikai egységeket tekinti, amelyek nemzetközileg szabályosan, forma szerint elismert, saját szuverenitással bírtak. Történeti szempontból nézve azonban az állam ennél hosszabb történeti múlttal bíró és komplexebb jelenség. Az olyan kisebb-nagyobb politikai egységek ugyanis, amelyek bizonyos önállósággal, saját politikai intézményekkel, hagyományokkal és „állameszmével” bírtak, akkor is államnak tekinthetők, ha egy szélesebb körű politikai szervezeten belül, annak többé-kevésbé alárendelten foglaltak helyet. Ilyen értelemben joggal tekinthetjük államnak például Magyarországot akkor is, amikor a Habsburg Monarchiába tartozott, és így nemzetközileg elismert szuverenitással és saját diplomáciai képvisellel nem rendelkezett. Az 1791:X. tc. által kimondott „regnum independens” annyiban fikció volt, hogy nem valóban *független* királyságot jelentett. De valóság volt benne az *önálló* állam, annak folytonossága és fenntartásának feltétlen igénye a Habsburg Monarchia nagyobb keretén belül. Az európai kis

államok fejlődéstörténeti vizsgálatának tehát az ilyen jellegű politikai egységekre is ki kell terjednie, valamint más olyan, részben egykori és most újjáéledő, részben újabb nemzeti mozgalmakból születő kis államok előzményeire és szerepére is, amelyek hosszú időn át az Európa közép-keleti zónáját egymás közt felosztó, nagy birodalmakba tartoztak, majd azok hagyományos kereteiből váltak ki egymás után. Először, hosszabb folyamat során, a török birodalomból, majd pedig utóbb, az első világháború végén, a Habsburg Monarchiából, illetve a finn és részben lengyel esetben a cári orosz birodalomból. A német és olasz példával ellentétben ugyanis a nacionalizmusok e soknemzetiségű birodalmakban centrifugális erőként hatottak.

Az európai kis államok e harmadik típusát azonban nemcsak a nemzeti kérdés ilyen természetű előtérbe kerülése különböztette meg — mondjuk — a svájcitól, amelynél a külső tényezők a nemzeti kérdéstől függetlenül s azt megelőzve kezdték hatásukat érvényesíteni. A nagyobb eltérés abban fedezhető fel, hogy míg az első típus esetében a nemzetközi tényezők inkább a kis államok külön létezését, a harmadik esetében inkább — hosszú időn át — valamiféle integrálódásukat segítették elő. Legalábbis itt egy olyan, tartós jellegű tendenciával találkozunk, amely arra irányult, hogy a kisebb-nagyobb országokat, népeket, nemzeteket, vagy legalább egy részüket, valamilyen

nagyobb politikai szervezetben fogja össze. Ezt a tendenciát rendszerint szomszédos hatalmak képviselték, de olykor, többféle változatban, részint reagálásként, részint védelmi, gazdasági vagy más meggondolásból, maguk a közvetlenül érdekeltek is. Tekintve, hogy a fő változatokat, mindjárt az itt tárgyalt időszak kezdetén, a XVI. században, a török hódítás, illetve, ennek nyomán, a Habsburg Birodalom képviselte, máris felmerül a lehetséges alternatívák minőségének kérdése is. Semmi jele annak, hogy a magyarok vagy más szomszéd népek függetlenségüket, önrendelkezésüket kevésbé szerették volna, mint mondjuk a svájciak. Inkább lehetőségeik választéka volt különböző. A kérdés itt inkább úgy jelentkezett, hogy az a nagyobb politikai szervezet, amelybe tartozni fognak, milyen változatban jön létre, milyen erők vezetésével, milyen színvonalon, milyen remények, veszedelmek vagy éppen áldozatok jegyében, és az önálló állami, nemzeti lét, a védelem, a saját mozgástér és ízlés milyen mértékét s a gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális fejlődés milyen lehetőségeit biztosítja. Ez persze, utólag, a történész fogalmazása így. A kihívás lényegét azonban így érzékelhették az egykorúak is.

Azt a visszamaradást, amelyet az oszmán hódítás és a nyomában kiépült, modernizálódni egyre képtelenebb birodalom hozott, az a küzdelmes és hosszú folyamat is érzékelteti, amelynek során az érintett népeknek sikerült

belőle fokozatosan kiszabadulva a felemelkedés útjára lépniök.⁷⁹ A görögök, szerbek, románok, bolgárok nemzeti és modernizálódó mozgalmainak persze többféle nemzetközi tényezővel kellett számolniuk. Először is természetesen magával a török birodalommal, amely velük szemben hanyatlása és elmaradottsága ellenére később is veszélyes erőt képviselt. Azután számításba kellett venniük azokat a lehetőségeket, illetve akadályokat, amelyek az ún. „keleti kérdésben” érdekelt nagyhatalmak rivalitásából, főleg Oroszország és Anglia, meg részben Franciaország fellépéséből adódtak. Ez volt ugyanis azoknak az e tájon nem túl gyakori alkalmaknak egyike, amikor, e rivalitás nyomán, a kiemelkedő kis államok egy része valamiféle kis pozitív jellegű külső tényezőre számíthatott. Ebből azután politikai önállóságuk fokozatos növekedése, majd formális függetlenségük elérése következhetett. Szerbiát és Romániát független államként 1878-ban a Berliini Kongresszuson ismerték el a nagyhatalmak. De persze volt szerb állam valaha már a középkorban is, mielőtt az oszmán hódítás összezúzta, és volt ismét szerb fejedelemség, török főség alatt, a XIX. század eleje óta. A két román fejedelemség — Havasalföld és Moldva, amely 1866-ban egyesült, — szintén a középkor óta létezett,

⁷⁹ C. Bodea—D. Berindei (1985), és az ott idézett irodalom. Fleiner (1966). Mathisen (1971).

majd bizonyos önállósággal török függésben is fennmaradt. Végül, de nem utolsó sorban pedig meg kell említenünk, hogy ezek az új kis államok egymással is területi vitákba és fegyveres konfliktusokba bonyolódtak. A Balkánháború, tudjuk, nem sokkal előzte meg az első világháborút.

A Habsburg Monarchia, amely magasabb színvonalat képviselt és — legalábbis bizonyos időszakokban — modernizálódni is tudott, túlélte a XIX. század válságait (1848, 1859, 1866), és csak az első világháború végén bomlott fel. Szinte az utolsó időkig az európai hatalmi egyensúly nélkülözhetetlen eleme volt a nagyhatalmak, főleg Anglia szemében. A keretei közt élő nemzetek sem voltak mind és mindenkor ellene. Akadtak, akik olykor egyenesen védőpajzsnek próbálták használni, mint a csehek 1848-ban, vagy a magyarok 1867 után.

Szenteljünk itt egy kis külön figyelmet Magyarországra esetének. Magyarország eredetileg, a középkor végéig, tulajdonképpen nem a „kis”, hanem inkább a viszonylag erősebb államok, ha persze nem is a nagyhatalmak közé tartozott. Hiszen a XV. század végén a Hunyadi-ház még a lengyel Jagellókkal és a végül felülkerekedő Habsburgokkal próbált rivalizálni abban, hogy melyik vezeti majd a török nyomás alatt Kelet-Közép-Európában integrálódni kezdő új, nagyobb, összetett monarchiát. De Magyarország mégis gyengébbnek

bizonyult a rátámadó oszmán birodalomnál, és még gyengébb lett veresége után. Darabokra tört, ami alapvetően nem a belső dinasztikus viszály, hanem külhatalmi tényezők: két erősebb, szomszédos hatalom feszítő hatásának következménye volt. Ettől kezdve két kis magyar államról beszélhetünk: a nyugati királyságról, amely a Habsburg birodalom része lett, és keleten, a szultántól függő Erdélyről, amely 1551-ből származó török kijelentést idézve: „Szulejmán szultán találmánya” volt. (A harmadik, középső rész közvetlenül török foglalásként, semmiféle saját állami léttel nem rendelkezett.)

Talán érdemes volna éppen ezért e sokat vitatott századok magyar történetét végre a kis államok problematikájának oldaláról is közelebbről megtekinteni. Például az olyan kialakuló magatartási formák és mozgási pályák szempontjából, amelyek egyrészt — mondjuk — a saját politikai intézményeit, hagyományait őrző nyugati királyságot, mint kis államot jellemezték, amely azonban a török ellen önmagát egyedül nem tudta megvédeni. Másrészt pedig a nagyobb politikai szervezet, a birodalom központi vezetését, vagyis — hagyományos magyar gyűjtőnévvel — „Bécset”. S persze a kettő viszonyát. Vagyis a kisebb kör vagy körök mozgását a nagyobb körön belül. Aligha meglepő, hogy e mechanizmus működése enyhén szólva — mint tudjuk — nem volt mindig zavartalan. S most ne pusztán az olyan

külön, speciális tényezőket vegyük figyelembe, mint a késői rendiség és az abszolutizmus küzdelmének itt fokozottan ellentmondásos jellege, meg általában a feudális társadalom és politika nehézkes, alig szervezhető, nem egyszer kaotikus volta, vagy éppen a törökkel szinte állandósult háborús állapot. Ez is mind bonyolultabbá tette, súlyosbította a dolgokat. Az alaphelyzet ellentmondása azonban az volt, hogy ha a kis állam meg akarta őrizni önállóságát és politikai identitását, akkor mind a veszélyessé éleződő konfliktust, mind pedig az önfeladást, a teljes meghódolást el kellett kerülnie. Az előbbi ugyanis, megtorlásul, elnyomást idézhetett elő. Az utóbbi pedig az ehhez hasonlót saját hiábavaló szolgáltságával válthatta ki. A megoldást az is nehezítette, hogy mindkét kör elkerülhetetlenül egy kissé másként, eltérő szintről ítélte meg a nagyvilág és egymás dolgait. A magyar fél számára — hogy csak egy példát idézzünk — a török elleni közvetlen védelem volt a legfontosabb. A birodalom vezetése számára viszont legalább ilyen fontos, vagy még fontosabb volt az adott francia—Habsburg hatalmi rivalitás és háborúk roppant tétje is. A súrlódások olykor torzulást vagy éppen kölcsönös gyűlöletet is előidézhettek mindkét oldalon, így például a XVII. század második felének egyik oly sokmindent felőrlő szakaszában. Határozott és kiszámítható politikai vonalvezetés helyett, amely a kis állam jó funkcionálásához elenged-

hetetlen, sérelmi, ellenkezési, összeesküvés
vagy éppen fegyveres akciókat találunk az
egyik oldalon, — néha a realitásérzék szembe-
tűnő csökkenésével is párosulva, mint 1683-
ban, amikor nyugati magyar urak, abban a
tévhitben, hogy a török végül mégiscsak le-
győzhetetlen, behódolásra készen sorra megje-
lentek a Bécs felé tartó nagyvezír táborában,
öt perccel a döntő fordulat előtt. Lenéző, kel-
lően oda nem figyelő, vagy éppen elviselhetet-
lenül megvető magatartást pedig a másik olda-
lon. Türelmetlenséget a pusztán útban álló
akadálynak tekintett kis ország iránt. Vallási,
ideológiai és egyéb erőszakoskodást, amelyről
majd csak utóbb, a felvilágosodás százada lát-
ja be, hogy kárára van a nagyobb államkeret-
nek is. S mindezzel együtt hajlamot arra, hogy
e kis országot, a töröktől való megszabadítása
után, valóban hódított, alávetett tartomány-
ként kezeljék. S innen nézve a Rákóczi-szabad-
ságharc sem az a reménytelen vállalkozás,
amely az adott nemzetközi erőviszonyok kö-
zött a kis állam függetlenségét, a birodalomból
való kiszakadását nem vívhatta ki — mert nem
vívhatta ki —, hanem a jogos tiltakozásnak,
önvédelemnek és belső szuverenitásnak az a
végső eszköze, amelynek kockázatát ultima
ratióként vállalni kell, hogy a kerekek jobb
forgása, valami elfogadhatóbb kompromisz-
sum helyreálljon. Figyelmeztetés is, megint
mindenki, az egész mechanizmus érdekében,
hiszen viszonylag kis alkatrészek rossz beil-

lesztése is súlyos bajokat okozhat. S a tanulság tovább alkalmazható. Annak mérlegelésében is, hogy egy-egy politikai garnitúra mennyiben rendelkezik megfelelő áttekintéssel a kisebb és nagyobb körről, az egész mechanizmusról egyaránt, mennyiben tud minden irányban megfelelő visszhangot, bizalmat kelteni, belső szuverenitást természetes önérzettel képviselni, nem morcos provincializmus megtestesítőjeként, nem is külső akarat puszta végrehajtójaként. Aki e századok magyar történetét egyszerűen a teljes függetlenségért való hadakozások szüntelen folyamatának próbálja tekinteni, az nemcsak az egykorú magyarok racionalitását vonja kétségbe, mintha saját mozgásterük koordinátáit ennyi idő alatt sem tudták volna jól megtanulni, hanem szükségképpen a reménytelen balsikerek végeláthatatlan sorozataként értelmezi e hosszú korszak történetét. Márpedig e történetben — nézetünk szerint — éppen ellenkezőleg, az a figyelemre méltó s szinte meglepően sikeres, hogy e kis magyar államnak ilyen szorítóban, mégiscsak sikerült politikai létét, önállóságát, kulturális egyéniségét és színvonalát megőriznie, nemcsak a viszonylag nyugodt időszakokban, hanem a válságok és nehézségek között s azok ellenére is.

VII. MAGYARORSZÁG XIX. SZÁZADI ALTERNATÍVÁI

A XIX. század első felében, az újjáépülés után, Magyarország látszólag megint nem egészen „kis” ország. A „magyar korona országai”, mindent összevéve, az államjogilag külön kis kört képező Erdéllyel együtt, több mint felét tették ki a Habsburg Monarchia területének, ha nem is népességének. A magyarok viszont, bár még mindig a második legnagyobb etnikumot képviselték — a németek mögött — a Monarchiában, és a legnagyobbat saját régi, soknemzetiségű országukon belül, ez utóbbi népességének felét sem érték el. Vagyis kis nemzetté váltak a nacionalizmus századára. Igaz: más, még kisebb etnikumhoz képest bizonyos vezető pozícióval bírtak az országon belül, hiszen teljes társadalmi struktúrával, erős nemzeti öntudatot és hagyományokat képviselő nemességgel, saját politikai intézményekkel rendelkeztek. Ezért azután például Miroslav Hroch cseh történész az európai kis népek nemzeti mozgalmainak ébredéséről írt könyvében (1968)⁸⁰ nem is sorolta a magyarokat a többi kis nép — csehek, szlovákok, finnek, norvégek stb. — közé. Egyszer, egy nemzetközi konferencián, kérdésemre ezt kifejezetten azzal indokolta, hogy a magyar nem kis nemzet. Bár igaza lenne — válaszol-

⁸⁰ Miroslav Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*, Praha, 1968.

tam. L. Eisenmann azonban már régebben találóan megfigyelte a hasonló vonásokat, így a nemzeti ébredéssel párhuzamos szorongást, a cseheknél, magyaroknál és másoknál egyaránt.⁸¹ S élesszemű magyar politikai megfigyelők már 1848 előtt, a reformkor lendületében is észlelték nemzetük gyenge pontjait és általában azt, amit kisnemzeti szindrómának nevezhetünk. Széchenyi a nemzet „szerény nagyságára”, majd a harmincas évek derekán írt *Hunnia* lapjain is „csekély számára” figyelmeztette honfitársait, meg arra, hogy amióta Magyarország mint „kisebb szövédéke a nagyobb szövédéknek”, a Habsburg Monarchiához tartozik, ábránd volna „magánálló püncösdi királyság” után „esengeni”, bár nem fogadhatjuk el azt, ha „önkény” lép „a törvény helyébe”, és ragaszkodnunk kell a „semmit rólunk nélkülünk” elvéhez, az alkotmányos jogokhoz.⁸² A *Kelet Népében* (1841) attól óvta őket, hogy túlbuzgó magyarosítással a más hazai nemzetiségeket elidegenítve a német és szláv „vasfazékhoz” üssék a magyar „cserépedényt”, mert hamar törött cserép lesz a magyar. Majd 1845-ben azt fejtegette, hogy a nemzetközi viszonyok nem teszik lehetővé a Magyarország és Ausztria közti kapcsolat felbontását, — ezt nem tűrnék el „az európai

⁸¹ Bulletin of the International Committee of Historical Sciences, 1929, 231.

⁸² Kosáry D. *Széchenyi Döblingben*. Bp. 1981. 168—171.

egyensúly felett örökdő hatalmak.”⁸³ 1848 tavaszán, amikor úgy látszott, hogy az európai forradalmak és a megszületni készülő német egység következtében a Habsburg Monarchia helyzete megváltozott és szerkezete szétlazul, a magyar kormány — s benne Kossuth is — azt javasolta, hogy az uralkodó jöjjön Budára és legyen birodalmának központja Magyarország. Vajon e „nagy magyar” koncepcióban, — hogy Hajnal István kissé pejoratív ízű elnevezésével éljünk⁸⁴ — valóban pusztán csak hatalmi vágy és némi megalománia nyilatkozott meg? Vagy — lehet — némi szorongás is attól, hogy mi fogja itt, a cári hatalom közelében, a netán keletkező vákuumot betölteni? Az a gondolat, hogy Magyarországnak valami támaszra van szüksége, több oldalon is felbukkan. A mérsékelt liberálisok álláspontját Csengery Antal és br. Kemény Zsigmond fogalmazta meg a Pesti Hírlap 1848. dec. 31-i számának búcsúszavában. Oly században — írták —,

⁸³ Széchenyi István, *A Kelet Népe*. In: Ferenczi Zoltán (szerk., bev.), *Gr. Széchenyi I. A Kelet Népe*. Bp. 1925, 249. 558. Újabban Herczegh Géza, *A nemzetközi kapcsolatok vizsgálatának elméleti és módszertani kérdései*. Pécs 1982, Separatum, Kauser Lipót emlékkönyv, találóan utal arra a „csapdára”, amely a kis államok történéseit fenyegeti, akik nem veszik eléggé tekintetbe az országuk sorsát sokban meghatározó külső tényezőket, és az eseményeket úgy értékelik, mintha az is — nagyhatalomként — főként belső tényezőktől függött volna.

⁸⁴ Hajnal István, *A Batthyány-kormány külpolitikája*. Bp. 1957.

„melyben Európa népei kis nemzettöredékek-
ből nagy státus testületekké olvadtak vagy ol-
vadni készültek, geographiai helyzetünkben el-
különítve nem maradhatunk”, hanem „termé-
szetes és való érdekek alapján épülő szövetsé-
get” kell találnunk. A régi, történeti Magyar-
ország védelme kapcsolódott itt a nagyhatal-
maknak azzal a hagyományos álláspontjával,
amelyet 1849-ben, a függetlenség kimondása
után, Palmerston így adott értésére Pulszky-
nak: a magyarok inkább béküljenek ki a di-
nasztiával, mert a Habsburg Monarchia „eu-
rópai szükségszerűség” és „az európai államok
rendszerében lehetetlen volna . . . kis államok-
kal helyettesíteni”.⁸⁵ Teleki László viszont
ugyancsak 1849 tavaszán, Párizsban a lengyel
emigrációval folytatott megbeszélései jegyző-
könyvének és egykorú levelek tanúsága szerint
erre azt a választ próbálta adni, hogy ha „Eu-
rópa általános érdeke megköveteli egy hatal-
mas, közbenső állam létezését” ezen a tájon,
akkor ezt az itt élő kisebb nemzetek konföde-
rációjával, érdekeinek összehangolásával kell
inkább létrehozni, és egyben, Magyarorszá-
gon, a „historiai jogok” feláldozásával is,
amelyre Teleki, ritka kivételként, ugyancsak
késznek mutatkozott.⁸⁶ Az abszolutista nagy-

⁸⁵ Pulszky Ferenc, *Életem és korom. II.* Bp. 1880, 264.

⁸⁶ Horváth Zoltán, *Teleki László. I—II.* Bp. 1964; Kosáry Domokos, *Teleki László és a nemzetközi politika.* In: Teleki és kora. Salgótarján 1987, 14—35.

hatalmakkal szemben külön-külön, egyenként nem elég erős dunai kis nemzetek, Magyarország és szomszédai összefogásának gondolata fogalmazódott meg — mások, így a román Bălcescu másféle változatai után — Kossuth 1862-i dunakonföderációs tervében, majd gr. Károlyi Györgynéhez e tárgyban intézett levelében is, ugyancsak a Habsburg Monarchia, mint nagy állam alternatívájaként. „Minden egyes aldunai nemzet — írta —, ha sikerülne is népe köré gyűjteni a most máshova tartozó fajrokonait, legfeljebb másodrendű államot alkothatna, melynek a függetlensége örökös veszélyben forogna s mely szükségképp alá lenne rendelve idegen befolyásoknak. De ha a magyarok, délszlávok és románok a fentebb tervet felkarolják, elsőrendű, gazdag és hatalmas állam lesznek 30 millió lakossal, mely sokat fog nyomni Európa mérlegében”.⁸⁷ Az ilyen elgondolások megvalósításához azonban hiányoztak az alapfeltételek: egyrészt a Habsburg Monarchia felszámolása, hiszen az, mint érdekelt hatalom, minden ilyen próbálkozással eleve szembenállt, másrészt pedig az érdekelt kisebb népek nemzeti, területi igényeinek összehangolása. Amit az egyik fél túl nagy engedménynek tartott, az túl kevés volt a másik

⁸⁷ Kossuth Lajos, *Iratai VI.* Bp. 1898. 9—23; Kónyi Manó, *Deák Ferenc beszédei. V.* Bp. 1898. 11—77; Vö. D. Kosáry, *Le principe de l'équilibre politique et la région danubienne.* Bp. 1944, kny. Revue d'Histoire Comparée.

szemében, és viszont. Az ilyen gondolatokat egyébként általában inkább az alárendeltebb és nem a jobb pozícióval bírók szerették felkarolni.

Magyarország helyzete azonban a meglévő és még várhatóan kialakuló nagy államok között más egykorú politikai gondolkodókat is foglalkoztatott. Eötvös József 1865-ben azt fejtegette, hogy „Európában mindenütt nagy államokat találunk”, és a német és az olasz egységmozgalom is „bizonyosan hasonló államok alakulását fogja maga után vonni.” „Európa e részén olyan nagy állam nem képzelhető el, mely csak egy nemzetiséget foglaljon magába”, de azért „azok a kisebb népek, melyek ezen tért betöltik, az ellen, hogy hazájuk hatalmas szomszédaik küzdőterévé, ők magok terjeszkedési vágyaiknak zsákmányaivá ne váljanak, miben kereshetik biztonságukat, mint szintén egy nagy állam alakulásában?” Biztonságukat „csak egyesülésök által, csak úgy érhetik el, ha a számra kisebb népek, feltartva nemzetiségöket, hatalmas szomszédaikkal szemben egy felbonthatatlan állami egésszé állnak össze.”⁸⁸ Eötvös a régi Magyarország egységét is ezzel az érveléssel igyekezett igazolni, bár saját maga számára írt naplójegyzeteiben, nem sokkal utóbb, azzal a gondolattal is kész volt kibékülni, hogy ez a nagy állam utóbb

⁸⁸ Br. Eötvös József, *A nemzetiségi kérdés*. Pest, 1865, 28.

esetleg föderatív köztársaság lesz majd, hiszen a magyarok ebben is jelentős szerepet vihetnek; a kiegyezéssel létrejött dualizmus rendszerét pedig inkább időnyerésnek tekintette arra, hogy a problémát meg tudjuk oldani.⁸⁹ Deák az 1867-i kiegyezéssel olyan védelmi szervezetet igyekezett a Habsburg Monarchiát átalakítani, amely megadja nemzetének az egyébként hiányzó járulékos, külső biztonsági tényezőket. Magyarország teljes függetlensége — mondotta 1867. március 28-án — „nem számítható a politikai lehetőségek közé”, ehhez nem vagyunk elég erősek. Mátyás idején Magyarország még Európa nagy államai közé volt számítható, hiszen Skócia még nem tartozott Angliához, és Franciaország részekre tagolódott. De azóta megváltoztak „az európai államok dimenziói”. Magyarország nem állhatna fenn egyedül, „beékelve a hatalmas orosz és német birodalom közé.” Majd pedig 1867 decemberében Deák ismét visszatért e témára: „Az európai hatalmak nagy része oly terjedelmű és oly tetemes erővel rendelkezik, hogy azok között Magyarország mint külön, saját magában álló ország, biztos támaszt nyújtó szövetség nélkül, fönn nem állhatna. A sors országunkat oly nagyhatalmak közé helyezte, melyek bármelyike, midőn azt hinné, hogy vá-

⁸⁹ Br. Eötvös József, *Naplójegyzetek-gondolatok, 1864—1868*. Közzéteszi Lukinich Imre, Bp. 1941.

gyainak és terveinek útjában állunk, minket, saját erőnkben bizakodókat, roppant erejével bizonyosan elsöpörne.”⁹⁰

⁹⁰ Kónyi Manó, *Deák Ferenc beszédei. IV—V.* Bp. 1897—1898; Andrássy Gyula, *Az 1867-es kiegyezésről.* Bp. 1896, 26: „Ha e föld nem oly hatalmat ural, amely egyenrangú Európa nagyhatalmaival, s amely önmagát minden egyes szomszédja ellen a sikernek legalább némi reményével megvédeni képes, szövetséggel pedig esetleges ellenfelek koalíciójának is ellent tud állni, honunk majd az egyik, majd a másik hatalom körébe vonva, majd az egyik, majd a másik martalékává válva, akarata ellenére idegen célok szolgálatában volna kénytelen a világhatalmak harcait végigküzdeni.”

VIII. NAGY ÉS KIS ÁLLAMI KONCEPCIÓK A DUNA-TÁJON

A XIX—XX. század fordulóján Európában hat nagyhatalom uralkodó politikai befolyása érvényesült. Igaz, mellettük egy sor kisebb állam is igyekezett szavát hallatni, főleg különböző nemzetközi szervezetek és konferenciák munkájában. 1899-ben 26 állam vett részt az első, 1907-ben pedig 48 a második hágai konferencián.⁹¹ A nagyhatalmak ezt nem akadályozták, sőt olykor figyelemmel voltak a kisebbek érzékenységére is. Ez a szerény mozgási lehetőség azonban inkább a két nagyhatalmi blokk kialakulásának, rivalitásának, és nem súlyuk csökkenésének következménye volt. Ami pedig közelebbről Kelet-Közép-Európát illeti, az egykorú politikai publicisztika véleménye általában az volt, hogy a fejlődés itt is — sőt itt különösen — a nagy államalakulatoknak kedvez, s a kisebbeknek nem lehet nagy jövője. A kontinens e zónája akkoriban zömmel három nagyhatalom, a Habsburg Mo-

⁹¹ P. Herre (1937) Dülffer (1985). Sőt közvetlenül az I. világháború előtt a kis államok valami összefogásának gondolata is felmerült. X. Christian dán király belgiumi látogatása alkalmával a brüsszeli sajtóban *La Triplice de la Paix. Une fédération des petits Etats* (Journal des Tribunaux 1914. máj. 24.) címen cikk látott napvilágot Belgium, Dánia és Hollandia esetleges ilyen kezdeményezéséről, amelyet azután Svájc, Svédország és Norvégia delegátusaival is meg lehetne vitatni. A felröppent ötletnek nem lett eredménye.

narchia, Németország és Oroszország alá tartozott. Csak délkeleten hagyott maga mögött kis államokat a visszavonuló török birodalom, amelynek hanyatlása azonban sajátos fejlődésképtelenségéből volt könnyen magyarázható. Az egykorú megfigyelők persze észrevették azokat a belső, nemzeti feszültségeket és válságjeleket a Habsburg Monarchián (s egyúttal a történeti Magyarországon) belül, amelyek külföldi visszhangjaként terjedni kezdett az a vélemény, hogy Ferenc József halála után a Monarchia magától széteshetik. A dunai nagyhatalom fennmaradásához azonban komoly érdekek fűződtek, s így gyakran éppen a politikában tájékozottabb szerzők igyekeztek cáfolni a Monarchia várható felbomlásának itt-ott divatos elméletét, — rámutatva persze a belső újjászervezés szükséges voltára is. A francia André Chéradame 1901-ben azt a félhivatalos álláspontot fejtette ki, hogy a Habsburg Monarchia fennmaradása, reorganizációja Franciaországnak és Oroszországnak egyaránt érdekében áll.⁹² Sőt első írásaiban az angol R. W. Seton-Watson is azt hangsúlyozta, hogy a hatalmi egyensúly sorsa a Habsburg Monarchián fordul meg, amelynek eltűnése európai kalamitás volna.⁹³ S még 1907-ben is megismé-

⁹² André Chéradame, *L'Europe et la question d'Autriche au seuil du XXe siècle*. Paris, 1901.

⁹³ R.W. Seton-Watson, *The European Outlook*. In: Scottish Review 1906; Vö. Hugh and Christopher Seton-Watson, *The*

telte e véleményét, külön megjegyezve, hogy a Monarchia, a „házi civakodások” ellenére, Ferenc József halála után sem fog széthullani. „E sorok szerzője — írta — egyáltalán nem hisz Ausztria—Magyarország felbomlásának sem valószínűségében, sem lehetőségében”. S hozzátette: „Az elmúlt századok folyamán lejátszódott események alakulása arra készítet minket, hogy higgyünk egy erős közép-európai állam létének történeti szükségszerűségében, más szóval a dualista Monarchiának — még ha belül módosított formában is — mint az európai békerendszer integráns részének tartósságában.”⁹⁴ S ez ellen nem emeltek komolyan szót a Monarchián belül, maguk az érdekeltek sem. A magyar nacionalisták, lehet, még előnyösebb pozícióra, függetlenebb államra vágytak, de ők sem kisebbre, mint a

Making of a New Europe. R.W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary. London, 1981.

⁹⁴ Scotus Viator (= R.W. Seton-Watson), *The Future of Austria-Hungary.* London 1907. Utóbb a XIX. századi angol külpolitikát tárgyaló munkájában Seton-Watson azt írta, hogy „a XIX. század egyik legreménykeltőbb vonása volt a kis és közepes államok fontosságának állandó növekedése Európában, és ezt Anglia nemcsak természetes szimpátiából segítette elő, hanem azért is, mert úgy látta, hogy ez egészében véve az európai békére irányul.” R.W. Seton-Watson, *Britain in Europe, 1789—1914.* Cambridge 1938, 647. Az előzőkből is kitűnik, hogy ez az angol támogatás csak bizonyos kis államokra korlátozódott (pl. Franciaországgal, majd Oroszországgal, illetve Németországgal szemben), és például a Habsburg Monarchiára egészen a XX. század elejéig nem vonatkozott.

soknemzetiségű Magyarország. A hatalmon kívül lévők természetesen változtatni kívántak a helyzeten, de inkább csak a struktúra átalakítása, federalizálása útján a Monarchián belül. Cseh részről Karol Kramař — utóbb Csehszlovákia első miniszterelnöke — 1902-ben azt fejtette ki egy angol lap hasábjain, hogy a világnak, a hatalmi egyensúly érdekében, szüksége van a Habsburg Monarchiára, amely újjászülethetik, ha benne „valamennyi népet igazságosan, részrehajlás nélkül kezelik.”⁹⁵ S valamivel utóbb, 1908-ban a fiatal Beneš is federalizálással kívánta a Monarchia jövőjét biztosítani.⁹⁶ Az osztrák—magyar kiegyezésről írt komoly munkájában (1904) a francia történész Louis Eisemann szintén a Monarchia federalizálásában pillantotta meg — a dualizmus helyett — a jövő ígéretét, majd pedig a Cambridge Modern History megfelelő fejezetében még 1908-ban is kifejezett optimizmussal írta, hogy a dunai népek végre megértették: közös érdekek fűzik őket egymáshoz és a dunai Monarchiához.⁹⁷ Végül, a sok és sokféle egykorú szerző közül, aki általában úgy látta, hogy jövője csak a nagy államnak lehet,

⁹⁵ Karol Kramař, *Europe and the Bohemian Question*. The National Review 1902.

⁹⁶ Eduard Beneš, *Le problème autrichien et la question tchèque*. 1908

⁹⁷ Louis Eisenmann, *Le Compromis austro-hongrois de 1867*. Etude sur le dualisme. Paris 1904.

a kicsinyek a fejlődésre alkalmatlanok, sőt szinte nem is illik létezniök, idézzük itt H. G. Wells „előrejelzését” (1902) „a műszaki-tudományos haladás hatásáról az emberi létre és gondolatra”. Wells gúnyos megvetéssel tolja félre a kis államokat, mint amelyek a haladás útjában állnak: „...Az égis ér majd a kis nemzetek jajszava, követelve minden kis nemzet elidegeníthetetlen jogát arra, hogy az országút közepén leüljenek és kis játékaikkal éppúgy játszadozzanak, mint ahogy játszottak az út elkészülte előtt.”⁹⁸

Mindezek után aligha meglepő, hogy Jászi Oszkár 1912-ben a nemzeti államok kialakulásáról és a nemzetiségi kérdéstről írt emlékezetes könyvében ugyancsak a nagy államok mellett foglalt állást, míg ugyanakkor — magyar részről ritka kivételként — engedmények, jogok megadását követelte a Magyarország határain belül élő más nemzetiségek számára is.⁹⁹ Jászi szerint „világtörténeti folyamat” Európa népeinek „mind nagyobb és szerveesebb egységekben való összefoglalása”, a gazdasági és politikai integráció, a kis piacok, egységek túlhaladása. Német szerzőket idéz, az egykori kis

⁹⁸ H. G. Wells, *Anticipations of the Reaction of Mechanical and Scientific Progress upon Human Life and Thought*. London 1902.

⁹⁹ Jászi Oszkár, *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Bp. 1912. Válogatott részek új kiadása. Litván György bevezetésével: Bp. 1986.

államok nevetséges nyomorúságának bemutatására.¹⁰⁰ Francia szerzőre hivatkozva pedig bírálja a kis Svájcot is, azzal, hogy a XIX. század előtt nemzeti egységgel, vallásszabadsággal, polgári jogegyenlőséggel s általában politikai élettél nem rendelkezett.¹⁰¹ E bírálatra Jászi visszatért utóbb, abban a könyvében is, amelyben az első világháború vége felé „dunai egyesült államok” létrehozását javasolta a tarthatatlanná vált dualizmus helyett.¹⁰² Eb-

¹⁰⁰ Az idézett német munkák: Karl Braun, *Bilder aus der deutschen Kleinstaateri*. V. Hannover -1880; Friedrich Naumann, *Die Politischen Parteien*. Berlin 1910. és uő, *Neudeutsche Wirtschaftspolitik*. Berlin 1911. Nem meglepő, hogy utóbb a háború alatt Kelet-Közép-Európa atomizálásától félve Jászi egy ideig támogatta a Naumann-féle nagy „középeurópai” tervet. (Mitteleuropa, 1915). Vö. Irinyi Károly, *A Naumann-féle „Mitteleuropa”-tervezet és a magyar politikai közvélemény*. Bp. 1963. Ugyancsak „egy federált Középeurópa fejeként” (als Oberhaupt einer föderierten Zentraleuropa) képzelte el a jövő Németországot — Naumannal egyidőben — a svéd Rudolf Kjellén, *Die Grossmächte der Gegenwart*. Leipzig-Berlin 1915, aki szerint a történelemben is az erősebb, a nagyhatalom győz, bár a kis állam létét végül is az emberiség védelmezi, mint amely a nagyhatalmakon felül álló közösség.

¹⁰¹ Az idézett francia szerző: Ch. Seignobos, *Histoire de la civilisation au Moyen Age et dans les temps modernes*. Paris (3e éd.)

¹⁰² Jászi Oszkár, *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a dunai egyesült államok*. Bp. 1918. Jászi nézeteinek alakulására: Hanák Péter, *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Bp. 1985, és előzőleg uő, előszava Jászi, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago 1929. c. munkája magyar fordításához: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Bp. 1982.

ben — Kossuth gondolatát felújítva — kifejti, hogy egy-egy kis dunai állam magára hagyva, izoláltan, „túl gyenge volna megállani a népek gazdaságpolitikai versenyében”, és olyan „szánalmas jobbra-balra imbolygó szerepre volna rendelve, mint a háború előtti Balkán-államok”. A „Kleinstaaterei és az apró, izolált gazdasági egységek kora lejárt”, és még „a régi, történelmi kis államok is valami korrektívumra szorulnak.” A dunai államszövetség viszont nagy fejlődési lehetőségekkel bírna „a Kleinstaaterei nyomasztó szűkössége helyett, amely a helvét szövetségre ránehezedik.” Jászi, figyelmen kívül hagyva itt a külső, nemzetközi tényezők szerepét, úgy látja, hogy a svájci szövetséget egyszerűen „a benne élő kis államok szolidaritásának eleven átérzése” hozta létre, s ilyesmi a Duna vidékén is megszülethetik. A század eleji „egyre tartalmatlanabb” magyar függetlenségi politikát bírálva arra jut, hogy „az óriási gazdasági és politikai integrációk korában egy ilyen izolált Magyarország csak a nyomorúságos vazallus Pufferstaat életét folytathatná”, és „amit nyernénk a régi Ausztriától való függetlenségben, azt elvesztenők abban a függőségben, melybe más, nagyobb hatalmakkal szemben jutnánk.”

A századforduló körül elhangzott, nem egyszer feltűnően magabiztos nyilatkozatok a nagy államokról és a Habsburg Monarchiáról részgazdaságaikkal könnyen kelthették azt a benyomást, mintha a teljes igazságot nyújtanák.

A valóságban azonban a Habsburg Monarchia — és benne Magyarország — nem tudta a nemzeti problémákat időben megoldani s az első világháborúban elszenvedett vereség után felbomlott, a centrifugális erők és a külső, nagyhatalmi tényezők együttes fellépése nyomán. Az egykori dunai nagyhatalom helyét egy sor kis állam foglalta el. S a fordulat velejárójaként most meg éppen ellenkező előjellel kezdtek nem kevésbé magabiztos nyilatkozatok, nem csekélyebb részigazságokkal, s a teljességnek nem kisebb igényével elhangzani. A sort, még a háború elején, az angol H. A. L. Fisher röpirata kezdte meg, amely a Belgiumra zúdult német támadás hatása alatt foglalta össze a kis állam értékeit.¹⁰³ „Nincs oly erény — írta —, amely egy kis és gyenge államban ne volna oly teljesen gyakorolható, mint a legféltelmetesebb tirannus uralma alatt... Bármilyen hiányosságokkal is bírhatnak, Európa kis államai nem tartoznak a despoták közé. Itt legalább az emberek úgy gondolkozhatnak, ahogy nekik tetszik, és azt írhatják, amit gondolnak... Majdnem mindaz, ami civilizációnkban a legértékesebb, kis államokból jött.” A világ végtelen sokkal tartozik Athén, Firenze, Genf, Weimar kis államainak. E kulturális értékek közt Fisher az angol jogot és drámaírást is lelkesen megemlíti, vagyis ezút-

¹⁰³ H. A. L. Fisher, *The Value of Small States*. Oxford War Pamphlets 1915.

tal, sajátos módon, még Angliát is kész a kis államok közé sorolni. S aztán jöttek, egyre szélesebb körben, az olyan további megnyilatkozások, amelyek mindinkább, a háborús célok szolgálatában, Németország gyengébb szövetségesei, tehát a Habsburg Monarchia és benne a történelmi Magyarország valóban meglévő belső feszültségeit kihasználva az adott politikai keretek felbomlására alkalmas, különböző centrifugális erőket, nacionalizmusokat támogatták. Ez hozzákapcsolódott ahhoz a hivatalos politikai vonalhoz, amely a háború egyik fő célját — mint Grey idézett 1914-i kijelentéséből láttuk — kezdettől fogva a kis államok védelmében jelölte meg.¹⁰⁴ Az utolsó félszázad helytelen magyar nemzetiségi politikájának az a kritikája, amely R. W. Seton-Watson és mások munkáiban eredetileg sok igazságot tartalmazott, most, e háborús propagandához kapcsolódva, elfogultabbá, ellenségesebbé vált s egyszersmind kiszélesült általában Magyarországra és visszamenőleg annak hosszú történetére. A Seton-Watson által 1916-ban alapított *The New Europe* c. folyóirat programja, amely Kelet-Közép-Európa új rendjét a kis államok felállításával ké-

¹⁰⁴ Herre (1937) idézi Wilson 1918. febr. 11-i nyilatkozatát arról, hogy a háború a kis államok jogainak védelmében indult, majd siet hozzátenni, hogy 1918. márc. 30-án a holland kormány tiltakozott Washingtonban holland hajók lefoglalása ellen, mint ami a meghirdetett elvekkkel ellenkezik.

szült megteremteni, a háború vége felé mindinkább elfogadottá vált.¹⁰⁵ S vele szemben mindinkább háttérbe szorultak azok a más, így radikális és szocialista nézetek, amelyek — nem Magyarország védelmében, hanem más perspektívából, így a nacionalizmusok keltette aggályok miatt — inkább a nagyobb politikai keretek federatív átalakítását javasolták.¹⁰⁶ Noel Buxton 1917 nyarán az angol parlamentben különösebb visszhang nélkül fejtegette, hogy a szuverén kis államok rendszere Európa e részén mind gazdaságilag, mind politikailag előnytelennek ígérkezik, és a nemzeti kisebbségek, irredenták sorát eredményezné.¹⁰⁷

Miután pedig a nagy fordulat valóban bekövetkezett, az új berendezés hívei most már a régi, nagy, soknemzetiségű államkereteket minősítették visszamenőleg egy letűnt, reakciós világ, dinasztikus és feudális hatalmi ambíciók

¹⁰⁵ A lap munkájában részt vett Masaryk is, aki külön kis iratban fejtette ki a kis államok előnyeit, így azt, hogy azon belül az emberek és vélemények könnyebben kommunikálhatnak egymással. Th. Masaryk, *Problem of Small Nations in the European Crisis*. London 1916.

¹⁰⁶ H.N. Brailsford cikkei, *The Empire of the East*. Contemporary Review 1914 IX; *The Shaping of Mid-Europe*. Uo. 1916 III; *The New Spirit of Austria*; uo 1917 VIII. Arnold J. Toynbee, *Nationality and War*. London 1915. E probléma gondos ismertetése és elemzése: Jeszenszky Géza, *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894—1918)*. Bp. 1986.

¹⁰⁷ Jeszenszky G. (1986), 218—282.

maradványainak. Szerintük immár az új, független, „nemzeti” államoké a jövő, hiszen ezek természetes történeti folyamat eredményeként jöttek létre, s teremtettek végleges helyzetet. E megnyilatkozásokat nagy magabiztosság és — az alulmaradtakkal szemben — nem kis uralmi igény is jellemezte. Persze sok igazság volt ebben az érvelésben is. De vajon — ismét — a teljes igazság? Egy sor kérdés ugyanis megint nyitva maradt. Vajon ezek az új kis államok lehettek-e egy vegyes népességű zónában, az adott megoldás formái között, valóban „nemzetiek”, anélkül, hogy újjátermelték és folytatták volna, más változatban, a régi struktúra soknemzetiségű és hierarchikus jellegéből adódó problémákat? Vajon az önrendelkezés elve valóban megfelelően érvényesült, és megszűnt-e a kis nacionalizmusok marakodása, foggalkörömmel? S ami fontosabb: a német császárság és az orosz cári birodalom bukása, vagyis egyszerre mindkét szomszédos nagyhatalom e régi változatainak kiesése, ez a mondhatni kivételes, átmeneti helyzet teremthetett-e egy olyan állandó jellegű vákuumot, amelyet Franciaország és Anglia politikai és gazdasági befolyása, messziről, képes volt tartósan kitölteni? A továbbiak ismeretében mindez költői kérdés csupán, amelyre az újabb irodalom már határozott nemmel válaszolt. Kimutatta, egyebek között, hogy a francia hegemonia aligha volt több illúziónál, hogy az angol befolyás egyre erőtlenebbnek bizonyult, és hogy az új

kisebb államok már Európa gazdasági struktúrájának, belső kölcsönhatásainak következtében is gazdaságilag mindinkább Németországtól kezdtek függeni, ezután pedig természet szerint, politikai alávetésük következett, amelyet nem tudtak kivédeni.¹⁰⁸ Politikailag és gazdaságilag szétagoltan, egymással viszályban, nem voltak képesek a nemzetközi, nagyhatalmi politika súlyos próbáit kiállni. A Kisantant, az új uralmi pozíciókat féltők összefogásaként, az egyenjogúságon alapuló, valódi együttműködésnek nem annyira új formája, mint inkább egyik akadálya volt a másik akadály: Magyarország ellenforradalmi, revíziós politikája mellett, mely utóbbinak felszámolása, Magyarország demokratikus átalakulása, felemelkedése nem is nagyon állt az új hatalmi pozíciók szomszédos nacionalista birtokosainak érdekében. Attól kezdve viszont, hogy határain kívül oly sok magyar maradt, akinek jó vagy rossz sorsa elkerülhetetlenül kihat a hazai politikai közérzetre, ebben a sajátosan, egyoldalúan exponált helyzetben éppen Magyarországnak lett — lett volna — elvileg érdeke, hogy az egyenjogúságon alapuló nemzetközi együttműködés új, magasabb szintű és hatékonyabb formái alakuljanak ki, és hogy szomszédságában ne kis zárt autarkiák dönt-

¹⁰⁸ Ránki György, *Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért, 1919—1939.* Bp. 1981.

sék el, korlátlanul, hogy kivel mit tesznek a maguk körén belül.¹⁰⁹

Innen továbblépve azonban folytathatjuk a sort egy újabb kérdéssel is. Vajon az a hosszú történelmi folyamat, amely Európa e részén az egykori nagyobb, soknemzetiségű politikai szervezetet létrehozta, valóban kizárólag feudális és dinasztikus erők, intrikák működésének volt produktuma? S az új helyzet létrejöttével, az első világháború után, immár végleg a külön kis államalakulatok szempontjából pozitív külső tényezők fogják a korábbi, integráló tényezőket felváltani? Vagyis ettől kezdve a

¹⁰⁹ A kisnemzeti létet tudomásul vevő, egykorú hazai véleményekre: Berend T. Iván (bev.) — Ring Éva (szerk.), *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon. I.* Bp. 1986. Említést érdemel még Magyary Zoltán, *A magyar tudománypolitika alapvetése.* Bp. 1927, 516—517; hivatkozik Beneš 1925-ben Londonban tartott előadására (Le problème des petites nations après la guerre mondiale), amely szerint a kis nemzeteknek a „kultúra fegyverével” kell harcolniok. Magyarország fő célja is a kultúra előbbre vitele, azért is, mivel a magyar „kis nemzet és helyzete szomszédai közt nehéz.” Egyébként „sok kis nemzet van”, amely a kultúra terén kiváló szerepet játszik. „A klasszikus görög kis nép volt, s az ma is a hollandi, a dán, a svéd, a finn vagy a cseh, amelyek mindegyike kulturális teljesítményével tekintélyt tudott szerezni magának. A német kultúra is a kis német államok korában vett nagy lendületet.” A kis államoknak szerep jut nemzetközi problémák megoldásában is, de különösen a tudomány terén: Magyarországnak nemcsak módjában áll, hanem „önmagával szemben való kötelessége” is, hogy a nemzetközi tudományos életben „tiszteletreméltó szerepet” biztosítson magának.

fent körvonalazott tipológiánk megváltozik? Aligha. Nagyobb távlatból visszatekintve úgy tűnik, hogy az olyan régi keretek, mint a Habsburg Monarchia, s benne a még régebbi történeti Magyarország, végső fokon valóban nem voltak fenntarthatók, mert az erősödő nemzeti törekvésekhez, az új feltételekhez nem tudtak megfelelően adaptálódni, s így a világháború nagy teherpróbáját sem tudták kiállni. De vajon a régi változatok kiiktatódása egyszer s mindenkorra véget vetett minden más, további változat lehetőségének és annak az egész tendenciának is, amely — főleg gazdasági, de nemcsak gazdasági téren — amúgy is az integrálódás irányában érvényesült? Nem volt-e védelemre — néha egymással szemben is — és rendezett együttműködésre szüksége ezeknek a kis államoknak?

A második világháború alatt egy időben — főleg angol részről — valóban felmerültek olyan elképzelések, amelyek Németország vereségét követően valamilyen federatív megoldást készültek létrehozni. A kiindulópont általában az volt, hogy 1919 kis állami rendszere, abban a formában, gyengének bizonyult, politikai és gazdasági szempontból egyaránt. Akadt, aki utólag a Habsburg Monarchia felszámolásának helyességében is kételkedett —, bár persze a múlt nem volt többé feltámasztható. Az egykori, nagy fordulat egyik történetírója utóbb Churchill szavait idézte arról, ami végül utána következett: „A Habsburg Biro-

dalom tartományainak népei közül egy sincs, amelynek a függetlenség elnyerése ne hozott volna olyan kínszenvedéseket, amilyeneket hajdani költők és teológusok a kárhozottak számára tartogattak.”¹¹⁰ Angliában és Amerikában mindenesetre már a háború első időszakában viták indultak arról, hogy e kis államok mennyiben tudták a hatalmi vákuumot betölteni, gyengeségük mennyiben mozdította elő a háborús agressziót, és hogy e politikai veszélyen túlmenően mennyiben voltak — vagy nem voltak — képesek a Habsburg Monarchia egykori nagy piacának szétszabdálásából adódó gazdasági bajokat megoldani.¹¹¹ Akadt persze a kis államoknak védelmezője is, aki egyebek közt azzal érvelt, hogy azok „talán kevésbé kerülnek az erő büvöletébe”, a hadseregre kevesebbet, viszont a kultúrára többet költenek, sőt, hogy esetleg éppen azok jelenthetik „azt a politikai laboratóriumot, amelyben egy új társadalmi rendszer lesz kikísérletezhető.”¹¹² C. A. Macartney angol történész, aki Magyarországgal sokat és nagy megértéssel foglalkozott, egy külön kis könyvet tett

¹¹⁰ Z. A. B. Zeman, *The Break-up of the Habsburg Empire*. London 1961, XI—XII.

¹¹¹ G. D. H. Cole, *Europe, Russia and the Future*. London 1941.

¹¹² Arthur Fenler, *The Worship of Bigness. Are the Small Nations Doomed?* Social Research 1940; Fritz Ernst, *Die Sendung des Kleinstaates*. Zürich 1940.

közzé ekkoriban a „Duna-medence problémáiról.”¹¹³ Ebben, történeti elemzés során megállapítja, hogy az 1919-es rendszer törekvénynek bizonyult, és arra az eredményre jut, hogy „a dunai tér függetlenségének, biztonságának, szilárdságának megőrzése az egész világnak alapvetően fontos érdeke”, a szomszédos hatalmaknak, a politikai egyensúly fenntartásának is. E régió belső feszültségeinek és atomizáltságának megszüntetése érdekében lehetővé kell tenni, hogy az érdekelt kis népek kapcsolatai megjavuljanak, sőt „a társulás valamilyen formája” is létrejöjjön közöttük. Ez viszont csak úgy képzelhető el, ha valamennyit egyenrangúként kezelik és nem osztják fel őket — bárminő változatban — favorizált, uralkodó, illetve alárendelt nemzetekre. „Mindenfajta nemzeti imperializmus, akár régi, akár új történeti igényekre alapozzák, akár arra az igényre, hogy az illető nemzet Kelet-Európában különleges vezető szerepet akar játszani, akár a mostani háborúban tett szolgálatokra, — mindenképpen forradalomhoz és bizonytalansághoz vezet, ha azzal az óhajjal párosul, hogy fenn kell tartani vagy vissza kell állítani a nemzetek valamilyen hierarchiáját.”

¹¹³ C. A. Macartney, *Problems of the Danube Basin*. Cambridge 1942. Egykorú magyarországi ismertetése e sorok írójától: *Un nouveau livre consacré au bassin danubien*. *Revue d'Histoire Comparée* I. 1943. 562—564.

Egy másik neves angol történész, Edward Hallett Carr több alkalommal is kifejtette véleményét. Kiindulásul ő is az 1919-es rendszer hibáit elemezte. „Anglia és Franciaország — írta a háború alatt — azért bizonyult alkalmatlannak 1919-ben egy tartós Duna-völgyi rendezés megteremtésére, mert a politikai és gazdasági dezintegrációt támogatta abban a korban, amely mind nagyobb és nagyobb egységeket követelt.”¹¹⁴ A két háború közti időszak válságának elemzése során Carr utóbb is leszögezte: „A kis nemzeti egységek sokasága által gyakorolt korlátlan gazdasági hatalom felhasználása szinte összeegyeztethetelenné vált a civilizáció fennmaradásával. Mihelyt a kis nemzeti piac, a kis nemzeti politikai rendszer és a kis nemzeti kultúra elburjánzó és beszűkítő hatása a nagyobb szabadság megszorításában érvényesül, az 1919-es elképzeléseket megtestesítő, kis önálló államok napjai meg vannak számlálva.”¹¹⁵

Elég nagy feltűnést keltett Carr egy másik munkája, 1942-ben a „békefeltételekről”¹¹⁶, illetve, még inkább, az a három névtelen cikk, amely annak koncepcióját a széles nyilvános-

¹¹⁴ E. H. Carr, *The Future of Nations. Independence or Interdependence?* London 1941. Idézi Ránki Gy. (1984), 89.

¹¹⁵ E. H. Carr, *The Twenty Years' Crisis, 1919—1939. An Introduction to the Study of International Relations.* New York — London 1964.

¹¹⁶ E. H. Carr, *Conditions of Peace.* New York 1942.

ság előtt tovább fejtegetve, a londoni *The Times* hasábjain 1943 márciusában látott napvilágot. A kapcsolat érthető, ha tudjuk, hogy Carr a lap belső munkatársai közé tartozott. Eszerint a kelet-közép-európai kis államoknak, mivel biztonságukat sem a nyugati hatalmak támogatása, sem egymással való ilyen vagy olyan összefogásuk nem tudja garantálni, elsősorban a Szovjetunióra kell támaszkodniuk, enélkül Németországgal szemben sem lehet belőlük gátat emelni. A cikkek meglehetősen viharos nemzetközi visszhangja miatt a *The Times* jobbnak látta két hét múlva „a nagy és kis nemzetekről” egy újabb cikket közölni, amelyben megnyugtatta olvasóit: mindez nem jelenti, hogy „kevesebb különálló és független nemzet” lesz a háború után.¹¹⁷ Egy másik tekintélyes angol publicista, F. A. Voigt, a *The Nineteenth Century and After* c. folyóirat szerkesztője viszont ez idő tájt, 1942 novembere és 1943 júniusa között az angol külpolitikáról írt cikkeiben — Carr véleményétől eltérően — azt fejtette ki, hogy a Németország és a Szovjetunió közti „közbenső zóna” (Middle zone) kis államaiból saját, független rendszert kell kiépíteni. Ez útját állná a német terjeszkedésnek és a Szovjetunió biztonságát is szolgálná. Ennek érdekében Voigt három nagy regionális állam-

¹¹⁷ E tervek egykorú hazai visszhangjára: Juhász Gyula, *Uralkodó eszmék Magyarországon, 1939—1944*. Bp. 1985, 231—232.

szövetség létrehozását javasolta: az egyikben, északon, Lengyelország játszana vezető szerepet, a másikban, délen, Jugoszlávia, míg a harmadikban, középen, Csehszlovákia, amelynek feladata volna az ugyancsak idetartozó Magyarországot is féken tartani.

A federalizmus gondolata annyira divatba jött, hogy Harold J. Laski már szükségesnek tartotta a figyelmet felhívni arra, miszerint ehhez nem elég politikai és jogi formulákat találni, hanem tekintetbe kell venni az előzményeket és más, főleg gazdasági problémákat is. Azt egyébként ő is leszögezte, hogy az I. világháború után XIX. századi módszerekkel próbálták a XX. század problémáit megoldani, és hogy a jövő nemzetközi rendszerében a kis államok teljes szuverenitásáról reálisan beszélni sem lehet, hiszen bizonyos fokig még a nagyhatalmakét is korlátozni kell.¹¹⁸ J. A. R. Marriott pedig már idézett könyvében beható elemzést igyekezett nyújtani „a federalizmusról és a kis államok problémáiról.”¹¹⁹ Valószínűtlen — írta —, hogy a kis nemzeti állam tovább élhet egy olyan világban, amelyet a háború előtti Európa minden államának korlátlan szuverenitása alapján szerveznek újjá. Az események be-

¹¹⁸ Harold J. Laski, *Reflections on the Revolution of Our Time*. London 1943.

¹¹⁹ J. A. R. Marriott, *Federalism and the Problem of Small States*. London 1943.

bizonyították, hogy hatalmas szomszédaik agressziója ellen nem tudják magukat megvédeni. Így hát választhatnak a megsemmisülés, illetve függetlenségük egy részének feladása között.”

Ma már tudjuk, hogy a kelet-közép-európai kis államok valamiféle konföderációjának létrehozása, a háború után, 1943-ban, egy ideig, az angol kormánynak hivatalos elképzelései közé tartozott, amelynek változatairól folytak is bizonyos tárgyalások, de amely végül is az egykorú szovjet politika határozott ellenzésébe ütközött. Ez utóbbi ugyanis már azért is aggályosnak tartotta ilyen blokk létrehozását, mert az az ellene irányuló *cordon sanitaire* esetleges felújításának lehetőségére emlékeztette.¹²⁰ Molotov külügyi népbiztos az angol kormánynak már 1943. június 7-én, tiltakozás kíséretében, világosan tudomására hozta, hogy a Szovjetunió „nem hajlandó elkötelezni magát egy ilyen föderáció létrehozására és nem tartja megfelelőnek, hogy abban Magyarország és Ausztria részt vegyen.”¹²¹ A federalizmus ügye ezután gyakorlatilag valóban lekerült a napirendről. A vita azonban tovább folytatódott a kis államok problémáiról, bírálóik és

¹²⁰ Ránki György, *Kelet-Közép-Európa második világháborús történeti irodalmának kérdései*. Történeti Szemle 1973; és: *Mozgásterek, kényszerpályák*. Bp. 1985, főleg 448—450.

¹²¹ Juhász Gyula (s.a.r., bev.), *Magyar—brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Bp. 1978, 158—159.

védelvezőik között,¹²² meg az eljövendő európai rendezés kilátásairól. C. K. Webster neves angol diplomáciatörténész a korábbi rendezések „tanulságait” elemezve arra jutott, hogy míg 1815-ben a hatalmi egyensúlyt igyekeztek helyreállítani, 1919-ben pedig az előzőleg elhanyagolt nemzeti törekvéseket igyekeztek figyelembe venni, most e két problémán túlmenően a béke gazdasági feltételeit is meg kell majd teremteni.¹²³

De azzal, hogy ez az időszak lezárult, vajon végetért-e a problémák és megoldások sora? Nem jöhettek-e további elképzelések? Olyan alternatívák, amelyek valamilyen szervezett együttműködés mellett immár a kis államok önálló létével, sőt szuverenitásuk formai jegyeivel is számolni tudnak? E kérdésekre — a költői és nem költői kérdésekre egyaránt — itt most csak két tanulsággal válaszolhatunk. Az

¹²² L. Woolf, *The Future of the Small States*. Political Quarterly, Sept. 1943; Arnold Wolfers, *In Defence of Small Countries*. Yale Review. Winter 1943, 201—220; Archine Lamont, *Small Nations*. Glasgow 1944. Hubert Ripka, *Small and Great Nations. The Conditions of a New International Organization*. London 1944 (apológia egy cseh politikus tollából, aki az 1919 utáni balkanizálódás vádját is visszautasítja); Oscar J. Falnes, *The Future of the Small States*. Washington 1944.

¹²³ C.K. Webster, *Les leçons de Vienne et de Paris. L'avenir 1943*; George B. de Huszar (ed.), *New Perspectives on Peace*. Chicago 1944; ismét hangsúlyozza 1919 hátrányait, hogy a Monarchia nagy gazdasági egységét szétszabdalta, atomizálta, és sok nemzeti kisebbséget, irredentát produkált.

egyik az, hogy a különböző elképzelések, változatok, alternatívák közül a történelemben általában az adott erőviszonyok közt a legvalószínűbbek válnak valóra. A másik pedig az, hogy a viszonylag igen nagy százalékban helytállónak tűnő, magas valóságtartalmú nézeteket és megoldásokat sem ajánlatos mindjárt hibátlannak, esetleges korrekcióra nem szorulóknak, teljes igazságnak tekintenünk. Ugyanis a látszólag kis hibák is felhalmozódnak és egy idő múlva az egész számítást könnyen felborítják. Ez áll — mint láttuk — mind az első világháború előtti kelet-közép-európai nagyjátszami, mind pedig a fordulat után azt felváltó kisállami koncepcióra. S ez az a pont, ahol vizsgálatunkat ezúttal — egyelőre — lezárjuk.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó
és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó
és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Hazai György
Budapest, 1990
Nyomdai táskaszám: 19010

Felelős szerkesztő: Nagy Tibor
Műszaki szerkesztő: Kiss Zsuzsa
Kiadványszám: 2752
Megjelent 5,72 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0236-6258

